

Bijtijds erbij zijn!

**Handreiking vroegtijdig signaleren
en adequaat handelen in het kader
van passend onderwijs**

Bijtijds erbij zijn!

***Handreiking vroegtijdig signaleren en adequaat handelen
in het kader van passend onderwijs***

Voor leerkrachten en intern begeleiders in het primair onderwijs

Marina Moerkens

Marij Bosdriesz

© 2011 Nederlands Jeugdinstituut

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enige andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

Auteurs:

Marina Moerkens

Marij Bosdriesz

Met medewerking van:

Sandra Koot (onderwijsadviseur, oud intern begeleider)

Albert Lichtenberg (intern begeleider)

Hilde Spitters, (NIGZ)

Monique Mekkering (intern begeleider)

Deanne Radema (onderwijsadviseur)

Nederlands Jeugdinstituut

Catharijnesingel 47

Postbus 19221

3501 DE Utrecht

Telefoon 030 - 230 63 44

Website www.nji.nl

E-mail info@nji.nl

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	5
Inleiding.....	6
De school: zorgen voor alle kinderen, zorgen om sommige kinderen.	7
1.1. Opgroeien, opvoeden en signaleren	7
1.2. Basis- en extra onderwijszorg.....	7
1.3. De onderwijs- en zorgroute (OZR)	8
1.4. Het pedagogische klimaat als basis voor vroegtijdig signaleren	12
1.5. De taak van de school bij signalering en aanpak	12
1.6. Het belang van het leerling-dossier bij zorgelijke situaties	13
1.7. Investeren in ouderbetrokkenheid	14
1.8. Preventie in de klas; lessen voor leerlingen	15
1.9. Als er dan toch meer aan de hand is.....	16
1.10. Professionalisering leerkrachten	16
Signaleren en handelen óp en door school	17
2.1. Handelingsgericht werken: signaleren én handelen	17
2.2. In gesprek met het kind	18
2.3. Signaleren van kindermishandeling en huiselijk geweld	19
2.4. Zorgen bespreken met ouders	21
2.5. Tips '10 minutengesprek' met ouders	21
2.6. Tips 'extra gesprek' met ouders	22
2.7. In gesprek met ouders bij vermoedens van kindermishandeling: horen, zien en spreken!	23
2.8. Spiekkaart 'Tips voor adequaat handelen'	24
2.9. Dossieropbouw: noteren van signalen en zorgen	26
Signaleren en handelen door school in samenwerking met externen; inschakelen multidisciplinaire zorgteam en ZAT	27
3.1. Onderwijs en zorg: samen kun je meer	27
3.2. Regels voor uitwisseling van leerling-informatie in zorgteam en ZAT	28
3.3. Spiekkaart 'Tips voor de samenwerking met externe professionals'	29
3.4. Melden bij het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling.....	29
3.5. Acute situaties.....	30
Bijlage 1. Lijst met mogelijke signalen kindermishandeling en huiselijk geweld	31
Bijlage 2. Meer weten.....	33

Inleiding

Voorkomen is beter dan genezen. Bijtijds erbij zijn, signaleren én adequaat handelen, is een eerste vereiste om te voorkomen dat opvoedings- en gedragsvragen zich ontwikkelen tot opvoedings- en gedragsproblemen, of escaleren tot opvoedingsnood of crisissituaties.

Alle kinderen gaan vanaf hun 5e jaar verplicht naar school. Dat biedt professionals in het onderwijs unieke kansen om te signaleren of het goed gaat met een kind, op school of thuis en om daar waar nodig actie te ondernemen. De komst van passend onderwijs maakt dit voor de scholen zelfs wettelijk verplicht. Passend onderwijs richt zich op een optimale ontwikkeling voor álle kinderen en streeft naar onderwijs dichtbij huis op een reguliere school voor zoveel mogelijk kinderen. De vraag is wat dit betekent voor het concrete handelen in de alledaagse praktijk van de onderwijsteams. Scholen kunnen immers heel veel apart van elkaar, maar juist ook samen door expertise te bundelen. Met de komst van Passend onderwijs gaan het reguliere onderwijs en de SBO en SO scholen in de regio veel meer met elkaar samenwerken en elkaars expertise uitwisselen. Tegelijkertijd is het zonneklaar dat sommige problemen, die kinderen meebrengen naar school, vragen om extra expertise van externe opvoed- en opgroeideskundigen, zoals een psycholoog, pedagoog, de GGD, maatschappelijk werk, politie, jeugdzorg of jeugd-ggz. Ook krijgt elke school wel eens te maken met (vermoedens van) huiselijk geweld en kindermishandeling. Gelet op de ernst is het belangrijk dat iedere school een duidelijk beleid ontwikkelt voor vroegtijdige signalering en verder te nemen stappen.

Deze handreiking ‘Bijtijds erbij zijn!’ biedt richtlijnen en praktische tips voor handelingsgericht signaleren en handelen door leerkrachten, intern begeleiders¹, (preventief) ambulante begeleiders en gedragswetenschappers, werkzaam in het reguliere primaire onderwijs. De richtlijnen hebben betrekking op zowel relatief kleine signalen als complexere situaties op school en thuis. Ook biedt deze handreiking tips voor het inschakelen van professionals van buiten het onderwijs.

De opbouw van deze handreiking is als volgt: hoofdstuk 1 gaat vooral in op de organisatie en routing van de leerlingzorg in en om de school. Hoofdstuk 2 gaat in op ‘wat te doen’: het handelen óp en dóór de school. Hoofdstuk 3 besteedt aandacht aan hoe als school de mogelijkheden van externe zorgpartners goed te benutten. Met name de twee laatste hoofdstukken bevatten veel praktische tips.

Deze handreiking sluit nauw aan bij de landelijk ontwikkelde ‘Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling in het primair onderwijs’ (2). Het doel van de meldcode is het bevorderen van vroegtijdige signalering en vervolgens adequaat en zorgvuldig handelen, opdat de mishandeling of het huiselijk geweld stopt. Professionals die werken met jeugdigen zijn per 1 januari 2012 wettelijk verplicht bij vermoedens te handelen volgens die meldcode. Speciaal voor de scholen in het primair onderwijs is het basismodel meldcode geïntegreerd in de onderwijs- en zorgroute, zoals scholen voor het primair onderwijs die al kennen. Zie www.zat.nl > Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling.

Wij wensen u veel succes met het optimaliseren van uw signalerings- en handelingsvaardigheden en de inrichting van de onderwijs- en zorgroute binnen uw school.

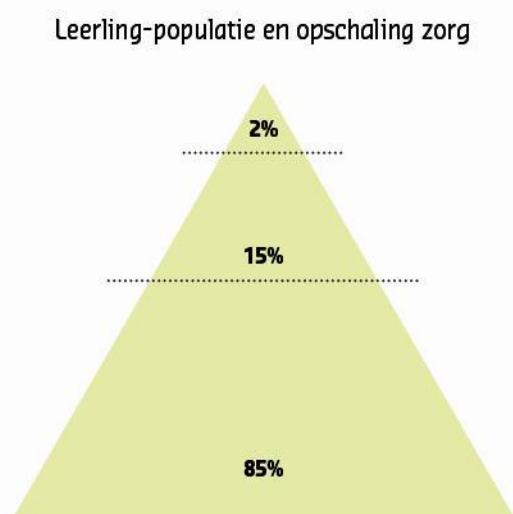
Nederlands Jeugdinstituut
Marina Moerkens en Marij Bosdriesz

¹ Waar we het in deze handreiking hebben over ‘de leerkracht’ of ‘de intern begeleider’ gebruiken we de aanduiding ‘zij’. Hier mag u uiteraard ook ‘hij’ lezen.

De school: zorgen voor alle kinderen, zorgen om sommige kinderen.

1.1. Opgroeien, opvoeden en signaleren

Professionals in het onderwijs kunnen, doordat ze langdurig en intensief met kinderen optrekken, een hechte band opbouwen met kind (en ouders) en signaleren als er 'strubbelingen' zijn bij het opgroeien en opvoeden. Vaak horen deze bij het normale opgroeien en opvoeden en gaan ze, met soms wat extra aandacht van de leerkracht en de ouders, weer over. Soms houden school en ouders zorgen om een kind. Dan is meer ondersteuning nodig. Voor sommige kinderen is het voldoende om het onderwijs meer 'passend' te maken. Bij andere kinderen is dit niet genoeg en is ook ondersteuning op het gebied van opvoeden en opgroeien nodig. Ondersteuning die (school)maatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg en instellingen voor jeugd- en opvoedhulp kunnen bieden. Zie de figuur.

Figuur 1. Piramide leerling-populatie en zorgzwaarte

Toelichting bij figuur

De piramide staat voor de totale populatie leerlingen op een school. Het overgrote deel van de leerlingen in het onderwijs (85%) ontwikkelt zich voorspoedig. Als er opvoed- en opgroevragen zijn, vinden kind, ouders en school op eigen kracht of in hun eigen netwerk de juiste aanpak. Bij zo'n 15 % is er sprake van (matige tot ernstige) zorgen om het kind, op school of in combinatie met de situatie thuis of in de vrije tijd. Bij 2% (het topje) is er sprake van zoveel bijkomende problematiek dat de schoolloopbaan ernstig bedreigd wordt.

NB. de percentages 85% – 15% – 2% kunnen variëren, afhankelijk van de leerling-populatie per school.

1.2. Basis- en extra onderwijszorg

Het referentiekader Passend onderwijs introduceert de begrippen basiszorg en extra onderwijszorg. De basiszorg kan verschillen per sector en per regio. Het is namelijk aan de schoolbesturen en het samenwerkingsverband om het ambitieniveau gezamenlijk te bepalen, in beleid om te zetten en operationeel te maken. Dat geldt ook voor het bepalen van de grens tussen basiszorg en extra onderwijszorg.

Basiszorg omvat de door het samenwerkingsverband afgesproken preventieve en licht-curatieve interventies:

- binnen de onderwijszorgstructuur van de school
- onder regie en verantwoordelijkheid van de school
- waar nodig met inzet van expertise van andere scholen
- soms met inzet van ketenpartners uit de zorgsector
- zonder indicatiestelling
- op het overeengekomen kwaliteitsniveau

Ongeveer 80 tot 85 % van de leerlingen heeft voldoende aan de basiszorg. Voor sommige leerlingen is meer nodig: extra onderwijszorg. Deze omvat alle vormen van onderwijs en zorg die de basiszorg overstijgen. Een samenwerkingsverband kan binnen het brede begrip van 'extra zorg' een eigen indeling hanteren, zoals breedte- en dieptezorg of een indeling in zorgzwaartes. De extra onderwijszorg wordt georganiseerd in de vorm van arrangementen. Deze kunnen variëren van licht-curatief en tijdelijk van aard, tot intensief en langdurend, incidenteel of structureel. Voorbeelden van al dan niet tijdelijke arrangementen zijn:

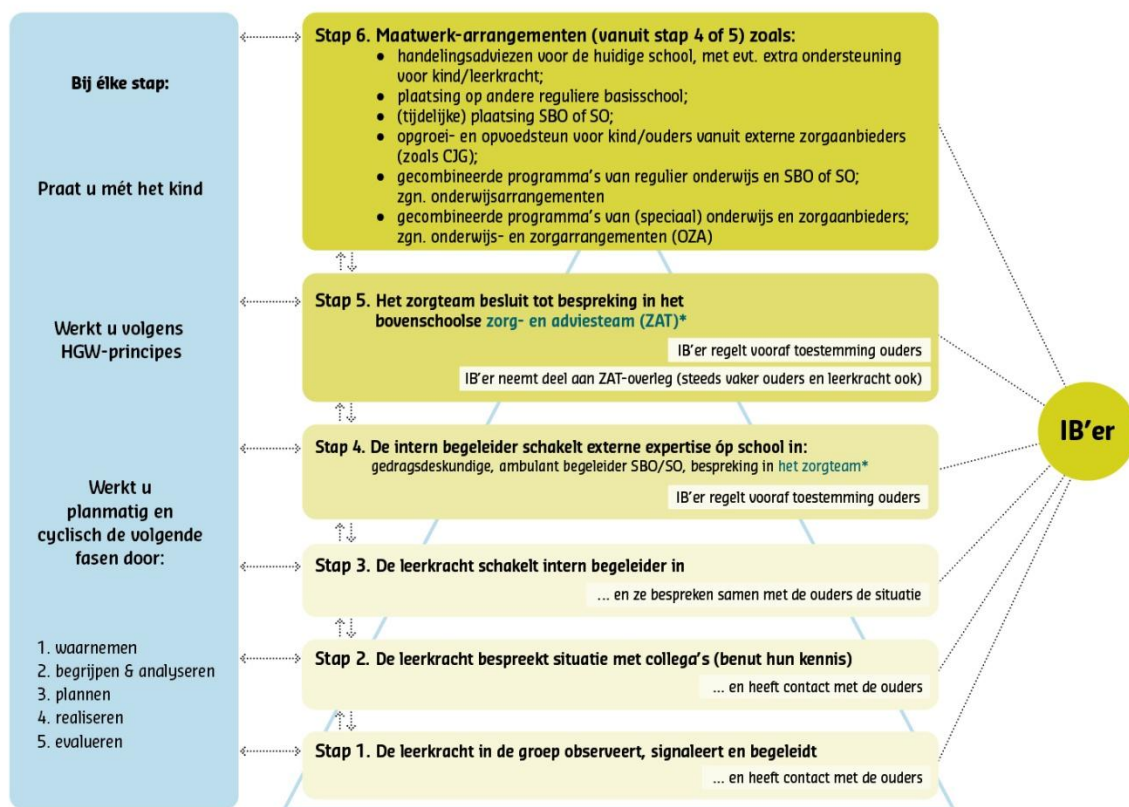
- een budget voor de school waarmee deze aan specifieke onderwijszorgbehoefte van een specifieke leerling tegemoet kan komen;
- toegevoegde ondersteuning voor de leerkracht of het team op de eigen school;
- een plaats voor de leerling in een voorziening binnen de eigen school;
- beschikbaarheid van specifieke hulpmiddelen voor leerlingen met een (meervoudige) lichamelijke handicap die de basiszorg overstijgen;
- een plaats voor de leerling binnen een bovenschoolse voorziening;
- een gecombineerd traject van onderwijs en jeugdzorg;
- een plaats of observatie binnen speciaal basisonderwijs of het (voortgezet) speciaal onderwijs.

In het kader van Passend onderwijs gaan de clusters 3 en 4 van speciaal onderwijs per regio meer met elkaar optrekken. Ook wordt de samenwerking tussen de drie onderwijsvormen (reguliere basisonderwijs, speciaal basisonderwijs (SBO) en speciaal onderwijs (SO) intensiever. Zo wordt de specifieke expertise uit het SO meer en meer benut om kinderen met speciale onderwijs(zorg)behoeften in het reguliere onderwijs te ondersteunen. Deze expertise kan een school voor zowel de basiszorg als voor de extra onderwijszorg inzetten. Bijvoorbeeld:

- gericht op het versterken van de handelingsvaardigheid van de leerkracht en de school
- door deelname aan het zorgteam op school
- door deelname aan het bovenschools zorg- en adviesteam (ZAT)
- in onderwijs-onderwijsarrangementen
- in onderwijs-zorgarrangementen

1.3. De onderwijs- en zorgroute (OZR)

De onderwijsroute en de zorgroute kunnen niet los van elkaar worden gezien: het gaat immers om een integrale benadering van de ontwikkeling van elk kind: passend onderwijs en waar nodig passende zorg. De onderwijs- en zorgroute biedt steun bij het tijdig signaleren en adequaat handelen en maakt duidelijk welke stappen logisch op elkaar volgen. Gezien het onderwerp van deze handreiking, ligt de focus in de volgende hoofdstukken vooral op het zorgdeel. Zie figuur 2.

* Kernparticipanten aan het zorgteam en zorg- en adviesteam (ZAT) zijn onder andere de ggd en het maatschappelijk werk. Omdat zij óók kernlid zijn van het centrum voor jeugd en gezin, vormen zij een directe 'linking pin' tussen het onderwijs en de (jeugd)zorg.

Figuur 2. Stappen in de onderwijs- en zorgroute van het primair onderwijs

Toelichting bij de onderwijs- en zorgroute

De stappen 1-2-3 hebben betrekking op het handelen óp en dóór de school.

Stap 1. De leerkracht in de groep observeert, signaleert, begeleidt en heeft contact met de ouders

De leerkracht handelt en voert uit, signaleert, neemt waar, toetst en stelt bij. Uitwisseling van praktische tips en suggesties met collega-leerkrachten hoort hier ook bij. Bijvoorbeeld: “Ken jij een handig boekje om deze leerling met niveau x aan het lezen te krijgen?” Of: “Welke aanpak werkte bij jou goed bij dit kind vorig jaar?” De leerkracht bespreekt met het kind de dingen die opvallen: “ik zie dat jij xx goed kunt. Ik krijg de indruk dat je xx lastig vindt. Wat vind jij er zelf van? Wat denk je dat jou kan helpen om?” Met ouders idem: “Herkent u het dat uw kind snel, goed gebekt, behulpzaam, langzaam et cetera is. Wat vindt u leuk aan uw kind? Zijn er dingen waarover u zich wel eens zorgen maakt? Hoe pakt u xx aan in de thuissituatie? Wat heeft u eerder gedaan? Wat leverde dat op?”

Bij vermoedens van kindermishandeling en huiselijk geweld is het zaak dit zo snel mogelijk op te nemen met de intern begeleider. Deze is de spil in de zorgroute en weet welke stappen er genomen moeten worden. Zie voor meer informatie www.zat.nl (o.a. de brochure ‘Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling voor het Primair Onderwijs’), www.nji.nl/kindermishandeling (dossier kindermishandeling) en www.movisie.nl (dossier huiselijk geweld).

Stap 2. De leerkracht bespreekt situatie met collega's (benut hun kennis) en heeft contact met de ouders

De teamleden kennen het kind vaak van een voorgaand jaar of hebben een broertje of zusje in de klas, waardoor ze ook het gezin kennen. De collegiale uitwisseling betreft vaak praktische zaken, zoals: "Ken jij een handig boekje om deze leerling met niveau x aan het lezen te krijgen?" Of: "Welke aanpak werkte bij jouw goed bij dit kind vorig jaar?" De leerkracht stelt het kind de aanpak voor, vraagt wat hij/zij hiervan vindt en daagt het uit om hiermee aan de slag te gaan. Ook met de ouders gaat de leerkracht – opnieuw – in gesprek (zie voor concrete suggesties onder stap 1).

Stap 3. De leerkracht schakelt intern begeleider in en ze bespreken samen met de ouders de situatie

Vanaf stap 3 brengen de leerkracht en de intern begeleider samen met de ouders zowel de belemmerende ('wat gaat moeizaam?') als beschermende factoren ('wat gaat wel goed?') van het kind zelf, de school en de thuissituatie in kaart. Hiervoor gebruiken zij eventueel een speciaal formulier HGW-traject. Het doel is om op basis van alle informatie en de analyse hiervan te komen tot inzicht in de specifieke onderwijs- en zorgbehoeften van het kind, de zorgen cq. vragen van de leerkracht en eventueel van de ouders. Dit leidt vervolgens tot een gezamenlijke keuze voor een aanpak die passend en haalbaar is, zowel op school (gerichte observaties, extra structuur bieden, extra herhaling) als eventueel thuis, bijvoorbeeld extra oefenen met lezen of rekenen). School en ouders spreken ook een moment voor evaluatie af om de resultaten van de aanpak samen te bespreken. De school bespreekt de situatie van de 'HGW-kinderen' in het bilateraal-, bouw- of (intern) zorgoverleg. Indien nodig krijgt een leerling een (individueel) handelingsplan. Indien wenselijk wordt ook de directeur ingeschakeld.

In de stappen 4-5-6 schakelt de school externe expertise in.

Stap 4. De intern begeleider schakelt externe expertise óp school in

Denk daarbij aan de inzet van een gedragsdeskundige, een ambulante begeleider vanuit het samenwerkingsverband, SBO of SO en het zorgteam. Doordat de expertise naar de school toekomt, zijn - in principe - korte lijnen en snelle acties mogelijk. Gezamenlijk bespreekt men de 'zorg' en zet men gezamenlijke acties uit. De kern van het zorgteam bestaat uit een vertegenwoordiger van de school, maatschappelijk werk, en de jeugdverpleegkundige. Bij dit overleg nemen steeds vaker de ouders deel. Vaak schuift de leerkracht van de betreffende leerling aan, evenals andere professionals (Preventief Ambulant Begeleider (PABér) gedragsdeskundige e.d.).

Stap 5. Het zorgteam besluit tot bespreking in het bovenscholse zorg- en adviesteam/ZAT.

Indien nodig, zorgt de intern begeleider voor de toeleiding naar het multidisciplinaire zorg- en adviesteam (ZAT). Hiervan is sprake als de inspanningen op school – met de ouders – tot onvoldoende resultaten hebben geleid óf indien er sprake is van ernstige zorgen of complexe problemen. De interne begeleider bundelt alle relevante informatie en stemt af met de leerkracht en de ouders. De professionals in het ZAT maken een analyse van de situatie, op basis van de onderwijszorgbehoefte van het kind, de handelingsvragen van de leerkracht en de eventuele ondersteuningsbehoefte van de ouders. Het ZAT biedt zelf directe ondersteuning en/of activeert zo effectief mogelijk de juiste hulp en ondersteuning voor het kind, de ouders en de leerkrachten. Ook zorgt het ZAT voor afstemming tussen de aanpak op school en thuis. De ZAT's stimuleren ook de inzet van preventieve programma's in en om de school.

Het ZAT is bovenscholse georganiseerd en kenmerkt zich door een structurele samenwerking. Het kernteam bestaat uit een vertegenwoordiger van het samenwerkingsverband, een gedragswetenschapper, de CJG-medewerker, maatschappelijk werker, jeugdarts en een vertegenwoordiger vanuit bureau jeugdzorg. Andere professionals nemen, afhankelijk van de vraag, 'op agenda' deel: PAB'er speciaal onderwijs of speciaal basisonderwijs, leerplichtambtenaar, politie, buitenschoolse opvang en andere partijen. Ook kunnen de IB'er, leerkracht en de ouders aanwezig zijn.

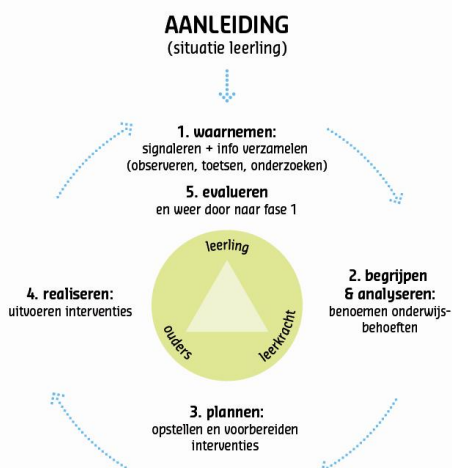
Stap 6 Maatwerk-arrangementen

Het multidisciplinair ZAT – en trouwens ook het zorgteam óp school - doet uitspraak over passend onderwijs en eventueel passende hulp. Dit ‘maatwerk’ richt zich op aanpassingen binnen het reguliere onderwijs, zoals handelingsadviezen voor de school, een passend onderwijsarrangement voor het kind (op de huidige of een nieuwe reguliere school), opgroeisteen voor het kind (bijvoorbeeld een training sociale vaardigheid) en opvoedsteun voor de ouders. Voor enkele kinderen vraagt de aanpak op maat een zo specifieke ondersteuning, dat alleen een speciale setting die kan bieden. Dit impliceert een (tijdelijke) plaatsing op een school voor speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs of een intensief jeugdzorgaanbod. Met passend onderwijs zullen meer en meer arrangementen op maat ontwikkeld worden en beschikbaar komen voor zowel kinderen op reguliere scholen als kinderen op scholen voor speciaal (basis)onderwijs.

De onderwijs- en zorgroute illustreert de beweging die de afgelopen jaren is ingezet: externe (onderwijs- en zorg) expertise komt naar de scholen toe. Dit verlaagt de drempel en maakt dat hulp beschikbaar komt in een eerdere fase voor kind (en ouders). Door deelname van maatschappelijk werk en jeugdgezondheidszorg aan het zorgteam en ZAT, ontstaat een directe link met het centrum voor jeugd- en gezin. Daarmee hebben het zorgteam en ZAT een ‘scharnierfunctie’ wat betreft het analyseren, vaststellen en evalueren van een traject passend onderwijs (en eventuele zorg) voor kinderen met speciale onderwijszorgbehoeften. De (preventieve) inzet van de ambulante begeleiders zorgt voor een verbinding met het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs. En de mogelijkheid om per leerling professionals uit te nodigen geeft ruimte aan de deelname van onder andere politie, voogden en bijvoorbeeld organisaties als MEE. Investerings in de samenwerking met ouders en handelingsgericht werken dragen bij aan extra kwaliteit van de ondersteuning. Op zorgteam en ZAT-niveau gesignaleerde knelpunten in de zorgroute zijn ‘input’ voor het bijstellen van beleid.

Bij stap 1-2-3-4-5-6: aandacht voor evaluatie

Samen evalueren (wat is het resultaat van elke actie voor dit kind/deze ouders/deze leerkracht?) is onderdeel van handelingsgericht werken (zie paragraaf 2.1). Bovendien draagt evalueren bij aan kwaliteit en transparantie voor alle betrokkenen. Evalueren vanuit planmatig en cyclisch werken verdient aanbeveling. Zie figuur 3.

Figuur 3. planmatig en cyclisch werken

1.4. Het pedagogische klimaat als basis voor vroegtijdig signaleren

Het onderkennen van signalen en hierop adequaat reageren zijn integraal onderdeel van het pedagogisch en didactisch handelen van de leerkracht. De basis voor vroegtijdige signalering en handelen ligt dan ook in de kwaliteit van het pedagogische klimaat. Denk daarbij aan:

- een schoolbrede begeleidingscultuur met oog voor het welbevinden van het kind, en het signaleren van leer-, ontwikkelings- en gedragsproblemen en onveilige thuissituaties (waaronder huiselijk geweld en kindermishandeling)
- een heldere onderwijs- en zorgroute met duidelijke stappen en taakverdeling voor leerkracht, intern begeleider, directeur e.a.
- systematische samenwerking met ouders
- een handelingsgerichte werkwijze, met oog voor het kind in de context van school en thuis, en daarin de belemmerende en beschermende factoren
- heldere, transparante en cyclische werkwijze (SMART doelen + evaluaties)
- effectieve leerlingbespreking en handelingsplannen
- vakkundig, efficiënt en effectief gebruik van leerlingvolgsysteem
- de inzet van programma's sociaal emotionele vaardigheidstrainingen zoals Taakspel, de Vreedzame School, de Gezonde school, de Veilige School, Leefstijl, Kanjertraining e.d.
- ondersteuning en scholing van de docenten in de vorm van observatie, school video interactie, coaching on the job e.d.
- de implementatie van protocollen en handreikingen over onderwerpen als pesten, veiligheid, huiselijk geweld en kindermishandeling e.a.

Met aandacht voor deze zaken draagt de school tevens bij aan veiligheid in de brede zin van het woord. De samenwerking met aan school verbonden zorginstellingen (bijvoorbeeld de deelnemers aan het zorgteam en ZAT) en de inzet van de expertise uit het speciaal onderwijs zorgt voor versterking van de zorgstructuur. Een en ander vraagt om een goede inbedding in (beleids- en werk)afspraken voor het schoolteam. Ondersteuning van de ouders voor het zorgbeleid regelt de school via ouder- en medezeggenschapsraad. Aandacht voor het pedagogisch klimaat verdient blijvende aandacht van de school. De intern begeleider heeft de taak dit elk jaar weer even op te frissen.

1.5. De taak van de school bij signalering en aanpak

De *leerkracht* heeft intensief contact met leerlingen en ouders. Dat biedt de mogelijkheid tot het signaleren van en actief handelen bij eventuele ontwikkelingsbelemmeringen, bij voorkeur zo vroeg mogelijk. Daarbij gaat het niet alleen om het functioneren van het kind op school, maar ook om de thuissituatie. Leidend hierbij zijn de onderwijszorgbehoeften van de leerling, de ondersteuningsbehoefte van de leerkracht en die van de ouders. Vroegtijdige signalering en een adequate reactie leveren een belangrijke bijdrage aan *opbrengstgericht werken*, in de vorm van aan het voorkomen van terugval in leerprestaties of ongewenste veranderingen in werkhouding.

Binnen de school heeft de leerkracht een sleutelrol. Haar pedagogisch en didactisch handelen in de groep is de basis: zij biedt immers onderwijs aan de leerlingen, voert uit, neemt waar en zet passende interventies uit naar aanleiding van eigen observaties en (toets)resultaten. Het is de taak van de leerkracht om om te gaan met verschillen tussen leerlingen, het signaleren en benoemen van eventuele belemmeringen in de ontwikkeling, niet alleen te praten over maar vooral ook mét de leerling en mét de ouders, het opstel- en bijstellen van (groeps) handelingsplannen, et cetera. Kortom: de leerkracht volgt de ontwikkeling van alle leerlingen nauwkeurig en stuurt waar nodig bij. De voortgang en resultaten legt zij vast in het leerling-dossier.

Indien de leerkracht het nodig acht, schakelt zij de intern begeleider in. Diens taken, in relatie tot signaleren en aanpak van belemmeringen in de ontwikkeling van kinderen, laten zich indelen naar drie niveaus:

- *De zorg in de klas*. Dit omvat concreet het begeleiden van de leerkracht bij:

- het realiseren van het (algemene en specifieke) onderwijsaanbod in een stimulerend pedagogisch klimaat,
 - het signaleren van strubbelingen die de verdere ontwikkeling van kinderen belemmeren, het vaststellen van behoefte aan extra ondersteuning of hulp en
 - het organiseren en (doen) uitvoeren van extra ondersteuning en zorg aan leerlingen met specifieke onderwijs- of andere behoeften (zoals de inzet van de remedial teacher).
- *De zorg in de school.* Het bieden van een goede ondersteuningsstructuur door:
- coördineren van zorg (in- en extern) rond leerlingen,
 - informatie en scholing van de teamleden,
 - ontwikkelen van zorgbeleid van de school en –
 - coördineren van het zorgteam (regulier PO) of de Commissie voor de Begeleiding (SBO en SO).
- *De bovenschoolse en schoolnabije zorg.* Het optimaal benutten van de bovenschoolse zorgmogelijkheden van o.a. het samenwerkingsverband, het speciaal onderwijs en het ZAT in aansluiting op de zorg op de school. Denk daarbij aan:
- de voorbereiding van aanmeldingen voor het ZAT,
 - deelname aan de ZAT-bespreking,
 - de terugkoppeling van de ZAT-adviezen naar school/ leerkracht en ouders en
 - zorg dragen voor de verwijzing naar speciaal onderwijs of jeugdzorg of gecombineerde onderwijs- en zorgarrangementen.

De directeur van de school heeft de eindverantwoordelijkheid voor de leerlingenzorg. Daarom is het belangrijk dat hij / zij zich steeds goed op de hoogte stelt van zorgtrajecten met leerlingen. Indien nodig heeft de directeur een directe en actieve rol bij concrete situaties.

1.6. Het belang van het leerling-dossier bij zorgelijke situaties

Juist omdat signalering een proces is, vraagt het opbouwen – en bijhouden – van een leerling-dossier aandacht. Het leerling-dossier ondersteunt de school bij de uitvoering van haar primaire taak, namelijk het stimuleren van de optimale ontwikkeling van elke leerling. De dossierinformatie betreft allereerst de ontwikkeling van de leerling op het terrein van de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling, het gedrag en de interactie met medeleerlingen en leerkrachten en de thuissituatie. Daarnaast biedt het plaats aan informatie die de school vastlegt, naar aanleiding van zorgen om een leerling. Het goed bijhouden van het dossier voorkomt dat (zorgwekkende) informatie in de loop van de tijd verloren gaat. Bovendien kunnen schriftelijke notities licht werpen op nieuwe signalen op een later tijdstip. Zo geeft het dossier zicht op stapelende zorgen.

Het schriftelijk vastleggen van informatie is dus ook een geheugensteun voor de huidige en toekomstige leerkrachten van het kind. Daarnaast kan het dossier bij sommige kinderen belangrijke informatie bevatten voor zorgverleners, die op een later moment betrokken raken bij kind en gezin.

In principe heeft elke school afspraken over welke informatie, met welk doel en op welke manier (schriftelijk of digitaal) in het leerling-dossier wordt vastgelegd.

Ouders hebben inzagerecht in het dossier van hun kind. De school informeert de ouders collectief over de dossiervorming via website, schoolkrant e.d. Op het niveau van ouders streeft de school naar een zo groot mogelijke transparantie over wat zij in het leerling-dossier opneemt. Mochten ouders het niet eens zijn met (een deel van) de inhoud van het dossier van hun kind, dan voegt de school dit commentaar toe aan het dossier.

Maak als school afspraken wat te doen met zorgelijke dossierinformatie als een leerling tussentijds of na groep 8 de school verlaat. In principe stuurt de school het dossier door naar de volgende school. Indien nodig, kan de intern begeleider extra informatie mondeling of telefonisch doorgeven. De school heeft de plicht ouders, op hun verzoek, te informeren over de inhoud van het leerling-dossier, zoals dat naar de nieuwe school gaat. De school hoeft ouders echter niet om (schriftelijke) toestemming te vragen. De overdracht van een dossier valt onder de zorgplicht van de school.

Tip. Organiseer jaarlijks, samen met het voortgezet onderwijs, een speciaal zorg- en adviesteam PO-VO, waar de overdracht van zorgleerlingen van groep 8 naar het voortgezet onderwijs op de agenda staat.

1.7. Investeren in ouderbetrokkenheid²

Ouders zijn de primaire verzorgers en opvoeders van hun kinderen. Bovendien zijn zij – in principe - de constante factor in het leven van het kind vanaf het allereerste begin tot in de volwassenheid. De professionals van consultatiebureau, kinderopvang en onderwijs wisselen jaarlijks (of soms vaker). Ouders zijn daarom een belangrijke samenwerkingspartner voor de school, meteen vanaf het moment van aanmelding van het kind en niet pas wanneer er iets niet goed loopt. Samen weten en kunnen school en ouders meer: de school beschikt over professionele kennis en ervaring over de ontwikkeling van het kind in de onderwijscontext, de ouders hebben ervaringsdeskundigheid uit de voorschoolse periode en de thuissituatie.

Tip. Het betrekken van ouders bij schoolactiviteiten is belangrijk voor de ontwikkeling van alle kinderen en legt de basis voor de samenwerking bij zorgwekkende signalen.

Conform de zorgroute investeert de leerkracht vanaf stap 1 in de samenwerking met de ouders. De daaraan gekoppelde én naar ouders gecommuniceerde verwachting is dat zij van hun kant actief zijn en de school informeren over belangrijke veranderingen of ontwikkelingen thuis, deelnemen aan ouderavonden en dergelijke. Het investeren in ouderbetrokkenheid kost tijd en energie, maar is lonend. Elke school organiseert om die reden regelmatig (schoolbrede of groeps-) ouderavonden. Hieraan koppelt men vaak een presentatie over een thema zoals de onderwijs- en zorgroute van de school. Of tijdens de ouderavond gaat de directeur in op een inhoudelijke onderwerp als straffen en belonen, omgaan met druk, afwezig of brutaal gedrag of een veilig schoolklimaat.

Tip. Het is handig bij een ouderavond de jeugdgezondheidszorg of het (school)maatschappelijk werk uit te nodigen. Zij zijn immers niet alleen kerndeelnemers van het zorgteam op school en het bovenschoolse ZAT, maar ook kernlid van het centrum voor jeugd en gezin. Door hun actieve aanwezigheid, sla je zo twee vliegen in een klap: allereerst informeren zij ouders over opvoedthema's en hun aanpak. Ten tweede verlaagt het 'kennen van gezichten' voor veel ouders de drempel om met vragen bij hen aan te kloppen.

Het is belangrijk de ouders ook te informeren over speciale projecten op school, over bijvoorbeeld weerbaarheid, veiligheid of kindermishandeling en de bedoelingen die de school daarmee heeft. Zo hoeven ouders niet te schrikken als hun kind thuis vertelt over de lessen of vragen gaat stellen, en kunnen ze samen verder praten en van gedachten wisselen. Naar ouders die onrustig worden van de onderwerpkeuze, is het belangrijk te benadrukken dat deze lessen bijdragen aan een gezonde ontwikkeling van hun kinderen.

Tip. Als ouders niet goed weten hoe te reageren op hun kind of als zij vragen of dilemma's hebben, biedt (of organiseer) dan als school de mogelijkheid tot een gesprek met de leerkracht, intern begeleider, schoolpsycholoog, de directeur, schoolmaatschappelijk werker of jeugdarts.

Daarnaast is het zinvol met ouders afspraken te maken wat te doen, als zij (via hun kind) horen over onveilige situaties in de sfeer van pesten maar ook een vervelende thuissituatie van een klasgenootje van

² Overall waar 'ouders' staat, worden ook 'verzorgers' bedoeld.

hun kind. Benadruk dat de aanpak van elke ongewenste situatie begint met een eerste signaal én het delen daarvan met anderen.

Via medezeggenschaps- en ouderraad hebben de ouders inspraak bij het bepalen van beleid en de uitvoering hiervan in de schoolpraktijk. Naast algemene thema's over de ontwikkeling van kinderen en het onderwijsaanbod, gaat het daarbij ook om zorgthema's als veiligheid op school, omgaan met lastig gedrag in de klas of ouderbetrokkenheid. Beleidsafspraken over ouderbetrokkenheid, gemaakt in een positief en open schoolklimaat, zijn een steun in de rug voor klassikale- en individuele oudercontacten.

Beleidsafspraken tussen school en ouders

Voorbeelden van afspraken over ouderbetrokkenheid in het kader van zorg voor de kinderen, maar ook specifiek in het kader van signalering en aanpak van huiselijk geweld en kindermishandeling zijn (2):

- zorgen over het welzijn van de kinderen spreken we (ouders en leerkracht) naar elkaar uit
- het uitspreken van zorgen is geen kritiek, bemoeizucht, beterweten of oordeel, maar een uiting van 'wij, ouders en leerkracht, zijn er samen voor het kind'
- de school kan ouders adviseren en verwijzen, maar is geen hulpverlenende instantie
- de school helpt waar mogelijk ouders die het bij de opvoeding moeilijk hebben
- als ouders zich zorgen maken over een leerling van de school die niet hun eigen kind is, kunnen zij dit bij de leerkracht melden. Deze gaat vervolgens te werk volgens de meldcode.
- De school kan ouders attenderen op de aanwezigheid van een vertrouwenspersoon

1.8. Preventie in de klas; lessen voor leerlingen

De school heeft een preventieve taak ten opzichte van onveilige situaties, zoals kindermishandeling en huiselijk geweld, en het adequaat handelen hierbij. Dit gebeurt allereerst in het brede kader van omgaan met elkaar, weerbaarheid, sociale vaardigheden, pesten, veiligheid, en dergelijke. Steeds vaker besteden scholen in de klas expliciet aandacht aan het onderwerp huiselijk geweld of kindermishandeling. Soms is hiervoor structureel aandacht, een andere keer gebeurt dit naar aanleiding van de actualiteit: een mediabericht of een voorval dichtbij huis (een kinderlokker, een ontvoering, een zedenzaak, eerwraak). Hoe dichterbij de eigen leefsituatie en hoe groter de media-aandacht, des te meer onrust er kan ontstaan. In de loop der jaren zijn diverse programma's en methoden ontwikkeld³ die bruikbaar zijn om onderwerpen als veiligheid (thuis of op school) en weerbaarheid bespreekbaar te maken. Als school kun je natuurlijk ook al gebruikte eigen materialen, lessen en methoden bekijken op sociale omgang cq. weerbaarheid en deze eventueel aanpassen. Zorg er in ieder geval voor dat de aandacht hiervoor niet wegebt.

Met de klassikale aandacht voor preventie van huiselijk geweld en kindermishandeling heeft de school, afhankelijk van het programma, (een van) de volgende doelen voor ogen:

- Kinderen worden zich ervan bewust dat geslagen, geschopt en vernederd worden door volwassenen niet normaal is. De volwassenen die dit doen hebben zelf problemen. Het is niet de schuld van het kind. Vaak houden kinderen het geheim (uit schaamte of angst voor wraak), maar het is beter erover te vertellen (aan de juf of meester), die je verder kan helpen.
- Kinderen krijgen kennis van/leren over hun (universele) rechten als kind. Wat huiselijk geweld en kindermishandeling is en wat er allemaal onder valt. Ook weten ze op deze manier dat er een wettelijk verbod is op geweld in de opvoeding en het slaan en treiteren van kinderen (ook als je ouders uit een ander land komen). Daarnaast komen zij te weten welke instellingen er zijn voor hulp aan kinderen en ouders. En dat de juf/meester er is om te luisteren en je te steunen bij 'nare geheimen'. De school weet wie het kind (en de ouders) verder kan helpen.
- Kinderen durven en kunnen hun eigen grenzen bepalen en aangeven wat wel en niet mag. Ze vormen een eigen mening over huiselijk geweld, leren over kinderrechten en leren hoe hulp te

³ Voorbeelden van 'good practices' vindt u in de databank *Effectieve Jeugdinterventies*:

www.nji.nl/databanken. Zie ook het project *preventie seksuele intimidatie*: www.ppsi.nl.

vragen voor een vriend(innet)je, broertje, zusje, zichzelf bij de juf, de meester of een andere volwassene.

Het bezig zijn in de klas met thema's als opkomen voor jezelf, pesten, maar ook huiselijk geweld en kindermishandeling, kan veel emoties oproepen. Niet alleen bij kinderen, maar ook bij de leerkracht. Met reacties in klassikaal verband heeft de juf of meester vaak voldoende ervaring. Maar wat te doen als een kind plotseling met een naar verhaal komt over pesten of geweld thuis, niet naar huis wil, of in een opstel met een naar geheim komt?

1.9. Als er dan toch meer aan de hand is

Uit onderzoek blijkt hoe belangrijk het is om signalen die kunnen wijzen op huiselijk geweld of kindermishandeling zo vroeg mogelijk te onderkennen én vervolgens gerichte actie te ondernemen. Regelmatig worden we opgeschrikt door berichten in de media over (ernstig) misbruik, mishandeling of verwaarlozing van kinderen, inclusief geweld in de thuissituatie, waarvan kinderen getuige zijn. Zo'n 3% van de kinderen krijgt er in zijn/haar leven mee te maken. Jaarlijks gaat het om zo'n 100.000 kinderen. Kindermishandeling speelt zich veelal in het verborgene af. De betrokkenen - kind, ouders of anderen - hullen zich in stilzwijgen uit schaamte, vrees of angst. Deze cirkel van stilzwijgen laat zich maar moeilijk doorbreken. Voor het stoppen van mishandeling zijn kinderen afhankelijk van volwassenen in hun omgeving: de buren, de dokter, de leerkracht, die zien dat er iets niet klopt. Zie verder paragraaf 2.6 en 2.7 in deze handreiking.

1.10. Professionalisering leerkrachten

Het signaleren van problemen en hiermee omgaan vergt kennis en kunde van de leerkracht en het team. Scholing, nascholing, begeleiding en intervisie zijn belangrijke instrumenten ter ondersteuning. Dit stelt hen in staat hun taak van signaleren en handelen adequaat uit te voeren, zowel bij zorgen om een individuele leerling als bij preventieve programma's in de klas. De zorgpartners uit het zorgteam kunnen de school desgewenst advies en ondersteuning bieden: bij de voorbereiding en uitvoering van klassikale preventieve lessen, bij de voorlichting aan ouders én bij vragen over individuele kinderen. Daarnaast bestaan er diverse trainingen voor signaleren en omgaan met signalen.⁴

⁴ Zie www.ppsi.nl voor scholingsaanbod op het gebied van seksuele intimidatie.

Signaleren en handelen óp en door school

Figuur 4. De stappen 1-2-3 in de onderwijs- en zorgroute betreffen het handelen óp en dóór de school.

Signaleren begint vaak intuïtief: als leerkracht of intern begeleider voel je dat er iets niet klopt, dat er iets aan de hand is met een kind. Soms zijn er (milde) veranderingen in het gedrag, in het leren, het contact met het kind, die niet overgaan of juist langzaam erger worden. Soms kriebelt er iets bij je als je de ouder ziet, maar kun je er nog niet echt een vinger opleggen. Soms krijg je informatie via een klasgenootje of ouder die je aan het denken zet. Een enkele keer maakt een leerling zelf een opmerking, waaruit je kunt opmaken dat het thuis niet goed gaat. Bij kinderen waarbij al extra onderwijsbehoefte is geconstateerd, zoals bij leerlingen in het speciaal onderwijs, is er al veel in kaart gebracht. Het is zaak alert te blijven op eventuele veranderingen in leerprestaties, gedrag en werkhouding. Bij kinderen met een beperking of stoornis zijn signalen bovendien niet altijd eenduidig te interpreteren. Ligt het nu aan de stoornis of wijst dit gedrag toch richting kindermishandeling of huiselijk geweld? Een leerling met autisme die schrikt als je haar onverwacht aanraakt, bijvoorbeeld. Het is belangrijk de mogelijkheden van het leerlingvolgsysteem, ook op sociaal-emotioneel gebied, goed te gebruiken. Signaleren is immers vaak een proces, waarbij waarnemingen van diverse leerkrachten en andere professionals een rol spelen.

De vraag is: wat als leerkracht te doen met zorgwekkende signalen? Hoe verzamel je meer informatie? Wat zijn je volgende stappen naar het kind, naar de ouders? Naar collega's, naar de intern begeleider of schoolpsycholoog? En hoe leg je een en ander vast in het leerling-dossier, wat ter inzage is voor ouders?

2.1. Handelingsgericht werken: signaleren én handelen

Steeds meer scholen werken, in het kader van passend onderwijs, volgens de principes van handelingsgericht werken. Die principes zijn (4):

1. De onderwijszorg- en eventueel opvoedbehoeften van het kind staan centraal
2. Kinderen leren in interactie met hun omgeving: de leerkracht, groepsgenootjes, hun ouders.
3. De leerkracht is dé spil
4. Een focus op krachten, kansen en mogelijkheden
5. Constructief samenwerken met álle betrokken partijen.
6. Sterke doelgerichtheid en SMARTI-geformuleerde werkdoelen: Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Realistisch, Tijdgebonden en Inspirerend
7. Een systematische en transparante werkwijze

Handelingsgericht werken biedt in het kader van signalering en handelen, handvatten voor:

- het in kaart brengen van alle relevante factoren bij het kind, de school en het gezin.
- het vaststellen van de concrete onderwijs- en ondersteuningsbehoeften van de leerling, de leerkracht en eventueel de ouders.
- de analyse van alle belemmerende en beschermende factoren, waarbij de ondersteuningsbehoeften van kind, leerkracht en gezin leidend zijn.
- SMART-formuleren van werkdoelen voor de lange en korte termijn.
- het zorgvuldige uitvoeren van de acties.
- het nauwkeurig volgen (evaluatie) van de resultaten en opbrengsten.
- een planmatige aanpak, die zorgt voor systematiek en transparantie.
- het betrekken van alle betrokken partijen bij het hele traject: de leerling, de leerkracht, de ouders.
- het optimaal gebruik van de 'eigen kracht' van alle betrokkenen.

Het goed volgen en evalueren van het geboden onderwijs of de zorg maakt duidelijk of het onderwijsteam – in samenwerking met de ouders - met hun acties de gestelde doelen halen. Met andere woorden of de leerling profiteert van extra onderwijs of hulp en dus of deze effectief zijn.

Handelingsgericht werken richt de focus van 'Wat heeft dit kind?' naar 'Wat heeft dit kind nodig?'.

2.2. In gesprek met het kind

Beroepskrachten in de scholen hebben als basale taak het creëren van een veilige en gestructureerde omgeving, waarin signalen bij kinderen eerder opvallen. Daarbij geldt: hoe jonger het kind, hoe minder taalvaardig het is. En: hoe sterker beperkingen en stoornissen inwerken op het functioneren, hoe belangrijker het is om de lichamelijke en gedragssignalen te onderkennen. Als communicatie mogelijk is kan een gesprek(je) met het kind (wat al kan vanaf 2 jaar) extra informatie bieden. Vanuit het gewone contact kan de leerkracht vragen stellen als: "Hoe gaat het met je? Wat heb je gisteren gedaan? Wat is er gebeurd? Waar heb je pijn?" Benoem dus zo feitelijk mogelijk je waarnemingen. Ook kun je als leerkracht meegaan in het spel of de fantasie van het kind: "Wat stelt een tekening voor? Wat gebeurt daar?" Beperk je daarbij tot vragen die passen binnen jouw beroepsverantwoordelijkheid. Benoem als leerkracht wat je ziet in de klas, op het schoolplein, in het contact met leeftijdgenoten. De leerkracht heeft hoofdzakelijk een observerende en steunende taak. Let erop dat je in het contact het kind niet belast met jouw zorgen. Je hoeft geen bewijs te leveren van eventueel huiselijk geweld of kindermishandeling. Dat kun je overlaten aan de professionals die werkzaam zijn in de hulpverlening. Vaak heeft als eerste de leerkracht gesprekje met het kind. Indien de situatie daarom vraagt en afhankelijk van de taakverdeling binnen de school komt de intern begeleider of schoolpsycholoog in beeld.

Algemene tips ‘in gesprek’ met kinderen⁵ (3)

- Bepaal van te voren het doel van het gesprek.
- Voer het gesprek met een open houding.
- Sluit aan bij waar het kind op dat moment mee bezig is, bijvoorbeeld spel, een tekening, een interessegebied.
- Steun het kind en stel het op zijn gemak.
- Raak het kind niet onnodig aan.
- Langdurig oogcontact kan bedreigend zijn.
- Houd het tempo van het kind aan, niet alles hoeft in één gesprek.
- Laat het kind niet merken dat je van het verhaal schrikt.
- Val de ouders (of andere belangrijke personen voor het kind) niet af, in verband met loyaliteitsgevoelens.
- Let tijdens het gesprek goed op de non-verbale signalen van het kind.
- Gebruik in jouw vragen of samenvatting de woorden van het kind.
- Vertel het kind dat het niet de enige is die zoiets meemaakt.
- Stel geen waarom-vragen.
- Ga op dezelfde ooghoogte zitten als het kind en kies een rustig moment.
- Gebruik korte zinnen.
- Vraag belangstellend en betrokken, maar vul het verhaal niet in voor het kind.
- Begin met open vragen: Wat gebeurt er? Wanneer? Wie heeft dat gedaan? Wissel af met gesloten vragen: Ben je gevallen? Heb je pijn? Ging je huilen? Vond je dat leuk of niet leuk?
- Vraag niet verder wanneer het kind niets wil of kan vertellen.
- Geef aan dat je niet geheim kunt houden wat het kind vertelt. Leg uit dat je met anderen gaat kijken hoe je het kind het beste kunt helpen. Leg het kind uit dat je het op de hoogte houdt van elke stap die jij neemt. Het kind moet nooit zelf de verantwoordelijkheid krijgen in de keuze van de te nemen stappen.
- Vertel het kind dat het heel knap is dat hij/zij het allemaal zo goed kan vertellen.
- Stop het gesprek wanneer de aandacht bij het kind weg is.

Signalen van kindermishandeling en huiselijk geweld kunnen zich in diverse variaties aandienen:

- Het kind komt er zelf mee in een gesprekje en zegt: “mama slaat mij” of “papa schreeuwt en slaat mama/mij/mijn broertje”. Wat oudere kinderen uiten zich vaak meer indirect met uitspraken als “ik doe nooit iets goed” of “was ik maar nooit geboren”.
- Het kind laat signalen zien (verbaal en non-verbaal, tijdens het spel, tijdens het leren, tijdens contact met anderen), die vragen oproepen bij de leerkracht. Zoals de kleuter in de poppenhoek die ‘haar kind’ boos toespreekt en een pak voor de billen geeft. Of het onhandig en geremd (of juist ontremd) bewegen tijdens de gymles of op het schoolplein. Of het kind dat na schooltijd niet naar huis wil. Of het kind draagt verwaarloosde kleding die niet bij het seizoen past.
- De leerkracht observeert bij ouders gedrag in de interactie met hun kind waar hij zich zorgen om maakt: bijvoorbeeld geen blijheid met elkaar; een afstandelijke omgang met elkaar, het ontbreken van oogcontact zonder dat dit toe te schrijven is aan de beperking of stoornis van het kind.
- Een andere ouder zoekt contact met de leerkracht, omdat ze zich zorgen maakt om wat ze ziet en hoort in de buurt.

Hoe de informatie ook bij je komt, het is altijd een aanleiding voor een gesprek met het kind (en de ouders).

2.3. Signaleren van kindermishandeling en huiselijk geweld

Hoe zorgwekkender de signalen, vooral als het gaat om vermoedens van kindermishandeling of huiselijk geweld, hoe meer dilemma’s zich aandienen. Allereerst heeft de leerkracht of intern begeleider te maken met haar eigen emoties, die enorm kunnen variëren: (heftige) gevoelens van onbehagen, ongeloof, ontzetting, boosheid, verdriet, maar ook twijfel: zie ik het wel goed? Dat kan toch niet waar zijn? Ik ken deze ouders zo goed, hoe kan het dan dat? Wie ben ik om te bepalen dat ...? Dit soort gedachten wisselen elkaar af. De verwarring maakt het extra lastig om adequaat te reageren. Het syndroom van

⁵ Zie ook de website van Martine Delfos, expert in het beschrijven van dilemma’s vanuit het perspectief van kind of jongere: www.mdelfos.nl

'horen, zien en zwijgen' ligt dan op de loer. Dit is herkenbaar aan gedachten als: 'Het kan niet waar zijn. Ik heb het vast fout gezien. Verkeerd geïnterpreteerd. Ik hoop dat het morgen/na het weekend over is'. Helaas weten we inmiddels uit onderzoek dat door deze hele menselijke en begrijpelijke twijfels en dilemma's, misbruiksituaties vaak nog jaren kunnen voortbestaan en dus de betreffende kinderen (en hun ouders) absoluut niet verder helpen. 'Horen, zien en spreken' en verder handelen, zelf én door andere professionals in te schakelen, is dus de opdracht. Om die reden wordt per 1 januari 2012 de meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling wettelijk verplicht voor alle beroepsgroepen die werken met jeugdigen (en hun ouders)⁶.

Het signaleren van vermoedens van kindermishandeling of huiselijk geweld is vanwege de complexiteit en de zwaarte van de betreffende situaties extra ingewikkeld. Er is vaak sprake van een combinatie van uiteenlopende risicofactoren:

- Problemen en persoonlijkheid van de ouder; deze heeft psychische of psychiatrische problemen, is zelf als kind mishandeld of heeft in zijn/haar jeugd andere negatieve ervaringen meegemaakt. Daardoor heeft hij/zij een gebrek aan pedagogisch besef wat een kind nodig heeft aan sensitiviteit en structuur.
- Kwetsbare kinderen, die extra zorg, aandacht en geduld van ouders vragen. Bijvoorbeeld een te vroeg geboren kind, een kind met een lichamelijke of verstandelijke beperking of een kind met problematisch gedrag.
- Leefomstandigheden. De gezinsleden gaan op een negatieve manier met elkaar om. Er is sprake van geweld in de onderlinge contacten. Het gezin woont in een buurt met zwakke sociale verbanden, criminaliteit, drugsproblematiek, armoede en achterstand.
 - o bredere sociaal-culturele context; een hoge tolerantie in een samenleving voor geweld draagt bij aan meer fysieke mishandeling.
 - o alleenstaand ouderschap en gezinsgrootte zijn een bron van stress en beïnvloeden de opvoeder in negatieve zin.

Risicofactoren bij seksueel misbruik zijn:

- Verstoorde gezinsverhoudingen. Vaak spelen daarin communicatieproblemen, sociale isolatie en een tekort aan emotionele betrokkenheid en flexibiliteit een rol. Ook kan er sprake zijn van geweld tussen de partners.
- Jonge kinderen en kinderen met een beperking, chronische ziekte of ontwikkelingsachterstand zijn extra kwetsbaar.
- Meisjes lopen een groter risico dan jongens, zeker wanneer zij bij een stiefvader wonen.
- Jongens en meisjes lopen meer risico op seksueel misbruik wanneer zij opgroeien bij één biologische ouder.
- De moeder is, letterlijk of emotioneel, afwezig; buitenshuis werkend, verslaafd of ziek.

Bij de leerkracht of intern begeleider, die een vermoeden heeft van kindermishandeling of huiselijk geweld rijzen vaak tal van vragen en dilemma's, zoals: Wat is nou precies kindermishandeling? Waar moet ik op letten? Zie ik het wel goed? Wat doe ik met een vermoeden? Stel dat ik me vergis? Wat moet ik ermee als ...? Wat wel, wat niet? Wanneer moet ik andere instanties inschakelen? Daar komt bij dat er vele signalen die kunnen wijzen op kindermishandeling of huiselijk geweld, maar die tegelijkertijd ook te maken kunnen hebben met andere oorzaken. Daarom noemt men dit ook wel a-specifieke signalen. Zie verder Bijlage 1: Lijst met mogelijke signalen van kindermishandeling / huiselijk geweld bij kinderen in de leeftijd 4-12 jaar.

⁶ Zie www.zat.nl > Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling

2.4. Zorgen bespreken met ouders

‘Ouders zijn soms een deel van het probleem, maar in ieder geval altijd een deel van de oplossing’.

Samenwerking tussen school en ouders is cruciaal voor de ontwikkeling en opvoeding van kinderen. Hoe jonger het kind, hoe meer mogelijkheden er in het onderwijs zijn voor spontane contactmomenten tussen de leerkracht en de ouders; de breng- en haalmomenten bieden ruimte voor een informeel babbeltje met de ouders. Het spontaan en actief in gesprek gaan van de school met kind én ouders over de positieve ontwikkeling is bij elk kind belangrijk, sterker nog, het legt een basis voor het bespreken van extra zorgen. Verder zijn er in elke school regelmatig 10 minuten-gesprekken, gaat de leerkracht (al dan niet bij alle kinderen) op huisbezoek of is er telefonisch of mailcontact met de ouders. Stimuleer als school ook dat ouders zelf actief contact zoeken met de leerkracht, IB'er of directeur.

Vanaf de eerste stap in een zorgtraject is het belangrijk in het contact met ouders te investeren door hen actief te informeren en de ontwikkelingen van het kind met hen te delen. Ook bij gevoelige onderwerpen als (vermoedens van) kindermishandeling en huiselijk geweld is het van belang zo veel mogelijk bij elke stap in gesprek te blijven met de leerling en de ouders. Benoem daarbij je waarnemingen zo feitelijk mogelijk. Vraag of ouders de informatie (h)erkennen? Wat zij zelf al gedaan hebben? Is er al hulp ingeschakeld? Is die effectief? Is meer of andere hulp nodig?

Tips: in de communicatie met ouders werkt het gebruik van het schema met de stappen in de onderwijs- en zorgroute (paragraaf 1.3) uitstekend als visuele ondersteuning. Zowel tijdens een algemene ouderavond over de onderwijs- en zorgstructuur, als bij een individueel zorgtraject bij een specifieke leerling.

Het is belangrijk onderscheid te maken tussen spontane gesprekken, reguliere oudergesprekken en een 'extra gesprek'.

2.5. Tips '10 minutengesprek' met ouders

Elke school kent de geplande, reguliere oudergesprekken, die vaak 10 minuten duren. De leerkracht staat voor de uitdaging in deze (korte) tijdspanne de ouders een indruk te geven van het functioneren en ontwikkeling van het kind op school, én een indruk te krijgen van de situatie thuis. Indien nodig, is het raadzaam een vervolgspraak met de ouders te maken om verder te praten.

Protocol 10 minutengesprek in 4 stappen

Stap 1. Voorbereiding: bespreekpunten noteren

Aandachtspunten: op de hoogte van geschiedenis kind, afspraken / inhoud vorig gesprek, wat wil je bespreken, positieve inbreng leerkracht, ruimte voor inbreng ouders, besef dat je maar 2x per jaar een oudergesprek hebt.

Stap 2. Het gesprek: de inleiding

Begin met het voorlezen van de bespreekpunten. Vraag ouders of zij nog een punt willen toevoegen. Pas desnoods jouw punten aan of maak een vervolgspraak als er meer tijd nodig blijkt te zijn. Belangrijk is dat je ouders serieus neemt, dus ook hun inbreng.

Stap 3. Het gesprek zelf

Leerkracht is gespreksleider. De bespreekpunten zijn de leidraad voor het gesprek. Bewaak de tijd. Gebruik de verschillende gesprekstechnieken (actief luisteren, tussendoor samenvatten en inleven / meeleven). Wees wel duidelijk en eerlijk (het is belangrijk je bewust te zijn 'Hoe je het zegt'). Ouders en leerkrachten moeten partners zijn. Erkenning is belangrijk: je laat merken dat je hoort wat de ander zegt, dat je begrijpt wat er in de ander omgaat. Laat merken dat je met het kind begaan bent (laat wat werk zien, probeer een leuke anekdote te vertellen).

Stap 4. Het gesprek: de afronding

Rond het gesprek positief af en herhaal gemaakte afspraken. Vraag of alles voor de ouders duidelijk is en geef aan dat ze altijd kunnen komen. Praat nooit over andere kinderen. Heb je tijdnood, maak dan een nieuwe afspraak met (een van) de ouders. Maak aantekeningen en leg inhoud en afspraken vast in het leerlingvolgsysteem.

2.6. Tips 'extra gesprek' met ouders

Bij een extra gesprek kan het raadzaam zijn het gesprek niet alleen te voeren. Maak vooraf afspraken wie de gespreksleiding heeft. Verder biedt de volgende gespreksstructuur houvast (3):

1. Begin van het gesprek. Heet de ouders welkom en stel hen op hun gemak.
2. Aanleiding van het gesprek. Benoem de zorgenkant, maar ook wat goed gaat.
3. Reactie ouders. Herkennen zij het verhaal van de school? Stel open vragen, vraag door, zorg voor een luisterende houding en vat samen.
4. Aanpak van de situatie. Bedenk samen oplossingen. Benoem de mogelijkheden van de school, anderen, de ouders, het kind. Benoem de verantwoordelijkheid van de ouders en die van de school, maak concrete afspraken over de aanpak, doelen en het tijdsplan (SMART).
5. Afspraken. Geef een samenvatting van het besprokene en zet dit, samen met de afspraken, op papier en laat de ouders tekenen voor gezien. Geef eventueel een kopie mee en vertel dat de informatie in het dossier van hun kind (het leerling-dossier) komt. Maak een afspraak voor een vervolcontact.

Besprek in het extra gesprek met de ouders (al dan niet bij vermoedens van huiselijk geweld of kindermishandeling) de zorgen die je hebt over het kind. Vertel de feiten waar je zorgen op zijn gebaseerd en vraag of de ouders deze herkennen. Vertel ook wat er goed gaat met het kind. Houdt rekening met reacties van schrik, boosheid of verdriet. Dit zijn normale reacties bij een vervelende boodschap. Het is niet altijd makkelijk voor ouders om te horen dat het (op sommige aspecten) niet goed gaat met hun kind. Zij kunnen moeite hebben te accepteren dat er iets met hun kind aan de hand is. Het gesprek kan echter ook een opluchting betekenen voor de ouders, omdat ze erkenning vinden voor hun eigen zorgen. Ouders hebben vaak tijd nodig om over de geuite zorgen na te denken. Het kan

zijn dat één gesprek niet voldoende is. Bepaal van te voren bij elk gesprek het doel, welke hulp je als school kunt bieden en voor welke hulp anderen ingeschakeld moeten worden

Hulpzinnen (3)

Wanneer je met ouders jouw zorgen over hun kind wilt bespreken, kun je gebruik maken van hulpzinnen. Hieronder enkele voorbeelden:

- Ik wil met u praten over de verandering in het gedrag van uw kind.
- Ik maak me zorgen over uw kind, omdat ...
- Er is een verandering ontstaan in de groep, sindsdien is uw kind ...
- Mij valt op....., het lijkt of ...
- Ik merk, ik hoor, ik zie, ik denk ...
- Uw kind is de laatste tijd wat stiller (of: ongeconcentreerd, rumoeriger, drukker, meer afwezig, verdrietiger, boos, geheimzinniger) en daar maak ik me zorgen om.
- Uw kind heeft de laatste tijd wat moeite met andere kinderen, ...
- Uw kind is de laatste tijd aanhankelijk en vraagt veel aandacht (of: heeft moeite met de regels). Hoe ervaart u dat zelf? Weet u misschien wat de oorzaak hiervan kan zijn?
- Hoe gaat het bij u thuis? Is er iets gaande in de omgeving van uw kind (vriendjes, op straat, familie?)
- Het lijkt of uw kind gepest wordt (of: uitgescholden wordt, bang is, straf krijgt, klem zit, gedwongen wordt, niet gelukkig is), wat merkt u daarvan?
- Ik wil graag nog eens met u praten om te kijken of er verandering in het gedrag van uw kind heeft plaatsgevonden.

2.7. In gesprek met ouders bij vermoedens van kindermishandeling: horen, zien en spreken!

Hoe zorgwekkender de signalen, vooral als het gaat om kindermishandeling of huiselijk geweld, hoe meer dilemma's zich aandienen. Wees je als leerkracht of intern begeleider bewust van je eigen emoties, die enorm kunnen variëren: (heftige) gevoelens van onbehagen, ongeloof, ontzetting, boosheid, verdriet, maar ook twijfel: zie ik het wel goed? Dat kan toch niet waar zijn? Ik ken deze ouders zo goed, hoe kan het dan dat...? Wie ben ik om te bepalen dat ...? Dit soort gedachten wisselen elkaar af. De verwarring maakt het extra lastig om adequaat te reageren. Het syndroom van 'horen, zien en zwijgen' ligt dan op de loer. Dit is herkenbaar aan gedachten als: 'Het kan niet waar zijn. Ik heb het vast fout gezien of verkeerd geïnterpreteerd. Ik hoop dat het morgen/na het weekend over is'.

Helaas weten we inmiddels uit onderzoek, dat door deze hele menselijke en begrijpelijke twijfels en dilemma's, misbruiksituaties vaak nog jaren kunnen voortbestaan en dus de betreffende kinderen (en hun ouders) absoluut niet verder helpen. 'Horen, zien en spreken' en verder handelen, zelf én door andere professionals in te schakelen, is dus de opdracht.

Bij (een vermoeden van) seksueel misbruik, ernstige mishandeling of verwaarlozing is het verstandig je als schoolprofessional zoveel mogelijk te richt op de feiten die je zelf concreet hebt waargenomen: benoem deze zo specifiek mogelijk en gebruik daarbij de 'ik-boodschap'. Vraag vervolgens het kind/de ouder of zij dit herkennen, wellicht erkennen, nodig hen uit tot het benoemen van mogelijke verklaringen. Spreek je zorgen uit maar vermijd het om (te veel) te interpreteren. Laat dit over aan de externe deskundigen die je (via het zorgteam of ZAT) inschakelt.

Extra tips voor het gesprek met ouders bij vermoedens van kindermishandeling of huiselijk geweld(3)

- Maak het doel van het gesprek duidelijk (bijvoorbeeld je zorg mededelen, extra informatie inwinnen, toetsen of uw zorg wordt gedeeld, ouders motiveren voor extra hulp).
- Maak duidelijk vanuit welk referentiekader je praat (bijvoorbeeld dat je als school een zorgplicht hebt en in het kader daarvan dingen benoemt of wilt gaan doen).
- Omschrijf bij het delen van zorgen concreet wat je zorg is *zonder het woord kindermishandeling te gebruiken*.
- Vertel de ouders wat er feitelijk is opgevallen aan het kind.
- Geef ook aan wat er goed gaat met het kind.
- Vraag of de ouders de genoemde waarnemingen herkennen en hoe ze deze verklaren.
- Vraag hoe de ouders het kind thuis beleven.
- Respecteer de (ervarings-)deskundigheid van ouders ten aanzien van hun kind.
- Spreek de ouders aan op hun verantwoordelijkheid als opvoeder.
- Nodig de ouders uit om tijdens het gesprek te praten door open vragen te stellen (wie, wat, waar, wanneer en hoe).
- Praat vanuit jezelf (ik zie dat ...).
- Wees eerlijk en open, pas op voor vrijblijvendheid.
- Vraag hoe de ouders de geuite zorg beleven.
- Leg afspraken en besluiten na afloop van het gesprek kort en zakelijk vast en geef de ouders een kopie.
- Vertel wat je met de informatie uit het gesprek gaat doen, welke vervolgstappen je gaat zetten.
- Kies in het gesprek de invalshoek die aansluit bij de specifieke cultuur en gewoonten van een gezin
- Laat een kind niet tolken voor zijn ouders.
- Doe geen toezeggingen die je niet waar kunt maken.
- Ga na of er al hulp in het gezin is.
- Als een ouder zich dreigend uitlaat, benoem dat en stop het gesprek.
- Wanneer de ouders helemaal opgaan in hun eigen emoties, haal ze dan terug naar het hier en nu, bijvoorbeeld door te vragen of er nog geld in de parkeermeter moet.
- Last but not least: je hoeft als leerkracht niet alles zelf te kunnen. Maak gebruik van de intern begeleider.

Bij signalering, zorgen en vermoedens van kindermishandeling gelden in feite dezelfde regels als bij Eerste Hulp Bij Ongelukken: hoe ernstiger de situatie is, hoe minder je zelf moet doen. Wat je dan natuurlijk wél moet doen, is anderen met specifieke expertise inschakelen, zoals:

- (leden van) het zorgteam op school;
- (leden van) het ZAT;
- advies inwinnen bij het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling (AMK);
- melden bij het AMK (zie verder paragraaf 3.4) ;

2.8. Spiekkaart 'Tips voor adequaat handelen'

Signalen over zorgwekkende situaties kunnen enorm variëren: soms bouwt een gevoel van 'zorg' zich geleidelijk aan op, soms is er plotseling een aanleiding. Wat is dan wijs en hoe kun je als leerkracht of intern begeleider goed reageren? De onderstaande 'spiekkaart' bevat praktische tips 'Wat te doen bij (eerste) signalen in uiteenlopende startsituaties'.

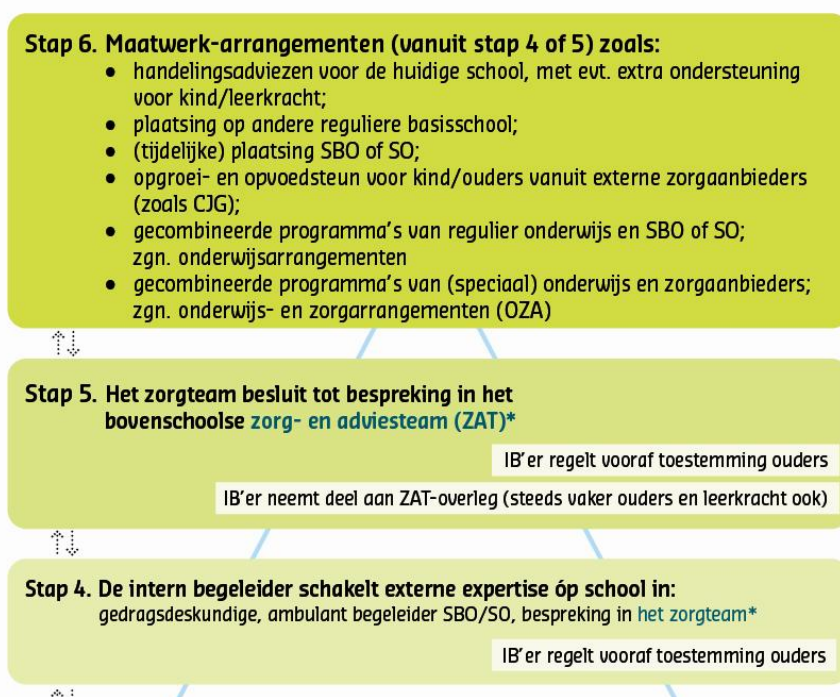
Stel dat ...	Tip hoe te handelen na (eerste) signalen als leerkracht of intern begeleider
Bij alle situaties geldt:	<ul style="list-style-type: none"> - Geen paniek en overhaast handelen (wel kan snel handelen nodig zijn). Angst (of een andere emotie) is een slechte raadgever. Vind een balans tussen emotie en verstand: bezint eer je begint. - Zorg voor een 'sparring partner' voor jezelf (zonder de naam van de leerling te noemen). In eerste instantie de IB'er. Schakel daarna (een lid van) het zorgteam in Twee weten immers meer dan één. Bovendien spelen er vaak (tegenstrijdige) emoties, belangen en dilemma's die vragen om een afweging en risicotaxatie. - Leg signalen en andere informatie in termen van concrete waarnemingen en gedrag vanaf het begin schriftelijk vast in het leerling-dossier - Binnen de school zijn ook vertrouwenspersonen aanwezig. Hier kunnen ouders en kinderen ook terecht.
... je een (vaag) 'niet pluis-gevoel' hebt bij a. gedrag van een leerling b. gedrag van de ouders in relatie tot het kind waar je je zorgen om maakt	<ul style="list-style-type: none"> - Let extra op en verzamel extra informatie en signalen over de leerling (en ouders), als het kan in diverse schoolsituaties. - Knoop een gesprekje aan met de leerling (en ouders); peil hoe het met hem/haar gaat, bespreek evt. je eigen waarneming en zorgen. - Maak aantekeningen en neem die op in het dossier van de leerling. - Bewaar dit dossier achter slot en grendel (privacy); maak hierover afspraken binnen de school.
... je signalen van 'derden' door krijgt, zoals een medeleerling, een bezorgde andere ouder, een collega-leerkracht	<ul style="list-style-type: none"> - Bedankt hen voor de informatie. - Vraag door: wie, wat, waar, wanneer, hoe, van wie heeft de 'derde persoon' de info, heeft hij/zij de info al besproken met de leerling / ouder, wat was de reactie - Weten meer mensen hiervan, kijk of je informatie kunt 'checken' bij anderen. - Arrangeer een gesprekje met de leerling (en/of ouder(s)).
... de leerling komt er zelf mee , al dan niet heel expliciet en duidelijk	<ul style="list-style-type: none"> - Neem de leerling serieus. - Benoem de 'coming-out' positief, moedig, enzovoort. - Zorg voor een ruimte waar je rustig kunt praten. - Herhaal (in eigen woorden van de leerling), vat samen en vraag (gedoseerd) door. - Benoem (gedoseerd) de emoties van de leerling en die van jezelf. - Geef aan wat je voor de leerling kunt doen, bijvoorbeeld dat hij/ zij altijd mag binnen lopen, (anoniem) advies inwinnen bij derden (intern begeleider, lid van het zorgteam of ZAT, AMK e.d.). - Geef de leerling bedenktijd op de voorgestelde aanpak. - Maak een vervolgspraak binnen enkele dagen. - Loop niet sneller dan de leerling (tenzij hiervoor goede redenen zijn natuurlijk).
... de leerling komt er zelf mee , al dan niet heel expliciet en duidelijk en je hebt op dat moment heel weinig tijd	<ul style="list-style-type: none"> - Benoem de 'coming-out' als positief, moedig, enzovoort. - Zeg dat je het heel belangrijk vindt maar nu helaas geen ruimte hebt voor een gesprek. - Maak op zeer korte termijn een afspraak om rustig met de leerling te praten, als het niet anders kan: telefonisch. - Schakel eventueel iemand in die direct ruimte heeft voor een gesprek. - Informeer een zorgcoördinator of leidinggevende.
... de leerling vraagt om geheimhouding en wil niet dat je er verder met iemand over praat	<ul style="list-style-type: none"> - Beloof dat je zorgvuldig met de informatie omgaat. - Beloof dat je nooit iets zult doen achter de rug van de leerling/ouder om. Informeer altijd over een volgende stap. - Beloof nooit geheimhouding. - Maak je eigen handelen niet afhankelijk van de toestemming van de leerling/ ouder.
... er is sprake van een acute situatie : zoals extreme en ongecontroleerde agressie, (dreigen met) (zelf)doding, extreme angsten / psychose e.d. (bij kind of de ouders)	<ul style="list-style-type: none"> - Stel het kind/de ouder op zijn/haar gemak. - Zorg voor een veilige (gespreks)omgeving. - Mobiliseer een extra collega (om bij de leerling of ouder te blijven). - Schakel je zorgteam of ZAT- acuut in en overleg 'wat wijs' is. - Neem contact op met het Advies- en Meldpunt Kinder mishandeling of Steunpunt Huiselijk Geweld in de regio. - Doe verder wat naar jouw inziens op dat moment bij de situatie 'wijs is'. - Zie ook hoofdstuk 3.5. Acute situaties.

2.9. Dossieropbouw: noteren van signalen en zorgen

In de praktijk kan het noteren van zorgen in een leerling-dossier best lastig zijn. Belangrijk is in ieder geval dat de leerkracht, intern begeleider of schoolpsycholoog waarnemingen en signalen *zo feitelijk mogelijk* noteert, zonder echter de observaties of zorgen af te zwakken omdat ouders het dossier kunnen inzien. Eventueel voegt men daaraan eigen duidingen of vragen toe. Overleg met IB'er of schoolpsycholoog als u twijfelt over de formulering. Het is altijd belangrijk om naar aanleiding van uw waarnemingen of de signalen in gesprek te gaan met de leerling en met de ouders. Maak hiervan eveneens notitie in het leerling-dossier met vermelding van datum, gesprekspartners, reacties, afspraken over verdere acties, tijdsplan en evaluatiemoment. Hieronder staan voorbeelden van dossieraantekeningen.

	Voorbeelden dossieraantekeningen	
Datum	Waarnemingen/signalen (zo feitelijk mogelijk)	Duiding of vragen
xx	Sinds enkele weken is A erg druk: maakt veel ruzie met andere kinderen, vooral op het schoolplein. Ook maakt A de laatste drie weken vooral op maandag en vermoeide indruk en heeft zij moeite met opletten.	Zou A tijdens het weekend te laat naar bed gaan? Is er iets bijzonders gebeurd?
xx	Het valt me op dat B schrikachtig reageert als andere kinderen of de leerkracht te dicht bij hem in de buurt komen. Bij de gymles op (datum) wil hij niet in de rij staan. Ook heeft hij regelmatig geen handdoek (of gymspullen) bij zich. Bij navraag bleek de leerkracht van vorig jaar nooit iets te zijn opgevallen.	Ik krijg de indruk dat hij niet lekker in zijn vel zit. Heeft hij misschien een hekel aan de gymles of is er meer?
xx	C zit vaak met zijn handen in zijn broek te wriemelen.	Ik krijg de indruk dat hij masturbeert.
xx	E gaat regelmatig (hoe vaak) te dun gekleed bij koud weer. Ze had deze week twee keer geen jas bij zich. Ook heeft ze regelmatig (1 à 2 keer per week) geen drinken bij zich. Ze zegt dan dat mama het vergeten is.	Ik maak me zorgen. Zou er thuis iets aan de hand zijn?
xx	F ziet er meestal slordig uit: elke dag ongekamde haren, ze draagt lang achtereen dezelfde kleren, ruikt niet schoon. De andere kinderen plagen haar wel eens dat ze stinkt.	Ik vraag me af of ze de goede verzorging krijgt.
xx	G wil altijd hoge cijfers halen. Als hij een 8 heeft reageert hij teleur gesteld. Hij lijkt overal de beste te willen zijn. Zijn moeder zegt elke dag bij het brengen: 'Goed je best doen vandaag'. Als F iets fout doet lijkt hij erg te schrikken.	Zouden de ouders (te) hoge verwachtingen hebben?
xx	H heeft de afgelopen tijd vaak school verzuimd (data noteren en de opgegeven redenen).	
xx	I heeft regelmatig (hoe vaak) seksueel getinte opmerkingen, die je op deze leeftijd niet zou verwachten (voorbeelden). Met moeder hierover gesproken. Ze reageert geschrokken. Herkent dit niet van thuis. Denkt dat H het oppikt op straat van grotere buurkinderen.	

Signaleren en handelen door school in samenwerking met externen; inschakelen multidisciplinaire zorgteam en ZAT

Figuur 5. Vanaf stap 4 komen externe professionals (uit speciaal (basis)onderwijs en zorgaanbieders) in beeld en is er sprake van een multidisciplinaire benadering, hetzij op niveau van de school of schoolnabij (stap 4), hetzij bovenscholse (stap 5). Stap 6 omvat diverse vormen van 'maatwerk' voor de school- en thuissituatie.

3.1. Onderwijs en zorg: samen kun je meer

De leerkracht, intern begeleider en schoolpsycholoog zien veel en kunnen ook veel zelf oplossen, eventueel in samenwerking met de ouders. Blijkt dat het kind meer zorg nodig heeft dan de school zélf kan bieden of bestaan er vermoedens over problemen in de gezinssituatie, dan kan de school een beroep doen op ondersteuning van externe deskundigen: een ambulante begeleider van een SO-school, een gedragsdeskundige of (een lid van) het zorgteam of zorg- en adviesteam (ZAT).

Het multidisciplinaire zorgteam heeft tot doel snelle actie en korte lijnen. Leidende gesprekspunten in het zorgteam zijn de ondersteuningsbehoeften van het kind, de ouders en de vragen van de leerkracht. Het resultaat is enerzijds het formuleren van handelingsgerichte adviezen voor de leerkracht (verder uit te werken in een SMARTI en handelingsgericht handelingsplan) en anderzijds de inzet van de zorgpartners gericht op het kind (zoals extra onderzoek of training sociale vaardigheden) en/of de ouders (bijvoorbeeld opvoedondersteuning).

Indien nodig zorgt de intern begeleider voor de toeleiding naar het zorg- en adviesteam. Hiervan is sprake als de inspanningen op school (en met de ouders) tot onvoldoende resultaten hebben geleid óf indien er sprake is van ernstige zorgen en complexe problematiek. De intern begeleider bundelt alle relevante informatie en stemt af met de leerkracht/IB'er en de ouders.

De professionals uit de zorg sluiten in principe nauw aan bij de school: op school of schoolnabij werken zij met kind, ouders, leerkracht, intern begeleider en schoolpsycholoog. Ze bieden vanuit verschillende disciplines een bijdrage aan de analyse van een situatie, delen informatie met elkaar (heel belangrijk,

vooral ook bij vermoedens van kindermishandeling), bepalen een op elkaar afgestemde aanpak met handelingsadviezen voor de school en hulp voor kind en ouders, besluiten tot het al dan niet melden bij het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling (AMK), maken afspraken over de casusregie, zorgen voor de uitvoering van acties en monitoren de voortgang en resultaten.

Onder het motto ‘zoveel als nodig maar niet meer dan noodzakelijk’ draagt de bovenbeschreven zorgstructuur bij aan het creëren van een integrale keten onderwijs-jeugdzorg. Door dichtbij school aan te sluiten bij de specifieke ondersteuningsbehoeften van het kind, benut men de mogelijkheden van enerzijds het onderwijs (laagdrempelige signalering en actie) en anderzijds de expertise van de (lokale) zorgaanbieders/CJG en andere professionals (passend hulpaanbod ‘op maat’) zo optimaal mogelijk.

3.2. Regels voor uitwisseling van leerling-informatie in zorgteam en ZAT

Stel, je wilt als school een kind bespreken met een externe deskundige of in het multidisciplinaire zorgteam of ZAT?. Heb je dan toestemming van de ouders nodig? En welke informatie mag je dan uitwisselen? Voor een bespreking van een leerling in het zorgteam of ZAT bieden wettelijke kaders de volgende mogelijkheden⁷:

Optie A. Ouders geven ‘ondubbelzinnige toestemming’

In principe is vooraf ‘ondubbelzinnige (schriftelijke) toestemming’ van de ouders vereist. De school heeft daarbij de plicht om de ouders vooraf te informeren over de aard van hun vraag of zorgen, het doel van de bespreking en met wie men de informatie over de leerling wil delen (principe van transparantie). Met het plaatsen van hun handtekening bevestigen de ouders dat zij op de hoogte zijn van en instemmen met de vraagstelling, het doel en de professionals met wie de school de informatie wil delen. Alleen die informatie wordt gedeeld met ‘derden’, die relevant is voor de situatie en de vragen daarbij.

Bij complexe situaties (zoals vermoedens van kindermishandeling of huiselijk geweld) kan het (extra) lastig zijn om de toestemming van ouders te regelen. Dan biedt de wet, als optie A niet realiseerbaar is, andere mogelijkheden:

Optie B. Ouders geven ‘instemming’

De school informeert de ouders (bij voorkeur schriftelijk) over het doel van de bespreking met welke externe partners en vanuit welke vragen/zorgen. Ouders kunnen binnen een bepaalde termijn (bijvoorbeeld één week) ‘bezwaar maken’. Indien dit uitblijft, geldt dit als ‘instemming’, een juridische term die ruimte geeft tot het uitwisselen van zogenaamde ‘buitenkant informatie’: naam-, adres- en woongegevens van de leerling en eventuele bekendheid van leerling/het gezin bij de hulpverlening. Indien de ouders ‘bezwaar maken’ is optie C of D aan de orde.

Optie C. Ouders geven geen toestemming – anoniem bespreken

Bij ontbreken van toestemming kan de school haar zorgen en handelingsverlegenheid om een leerling anoniem bespreken met de deskundigen in het zorgteam, ZAT of AMK. Er mag dan geen tot de leerling herleidbare informatie uitgewisseld worden. In feite gaat het hier om een consultatie aan de professional waarbij diens werkvraag leidend is: ‘Hoe kan ik als school het beste omgaan met deze leerling / deze ouders’.

Optie D. Uitzonderingssituaties

Wanneer er sprake is van een ernstige of levensbedreigende situatie’, zoals bij (ernstige) vermoedens van huiselijk geweld of kindermishandeling, biedt de wet de mogelijkheid om beredeneerd af te wijken

⁷ Zie ook www.zat.nl >informatie over privacy.

van bovenstaande opties en de situatie van het kind met naam en toenaam te bespreekt met externe experts (in zorgteam of ZAT), dus zonder toestemming of instemming van ouders. Het doel van het overleg is dan gericht op het starten van een hulptraject, al dan niet in een vrijwillig kader. Hoewel niet altijd eenvoudig, heeft het de voorkeur als de school ook in deze situatie in het belang van het kind en vanuit haar zorgplicht de ouders informeert over het feit dat ze deze stap gaat maken. Dit biedt namelijk meer kans van slagen van het hulptraject er na.

3.3. Spiekkaart 'Tips voor de samenwerking met externe professionals'

Bij sommige kinderen blijven de vragen en zorgen. Ook al is er hulp gestart. Deze 'spiekkaart' geeft praktische tips bij een aantal veel voorkomende situaties.

Stel dat ...	Hoe te handelen (als school)
... er is hulp nodig. Welke mogelijkheden zijn er dan?	<p>Het starten van een passend hulptraject is nadrukkelijk de opdracht voor externe (jeugd)zorgaanbieders. Een integrale benadering is wenselijk: aanpak en behandeling op verschillende vlakken tegelijkertijd. En afgestemd op de onderwijssituatie. Bijvoorbeeld: zorgen voor een veilige leefomgeving én behandeling van het kind én aanpak van problemen van de ouders (5). En tegelijkertijd ondersteuning bieden aan school om met de gedragsproblematiek om te gaan. Soms is de hulpverlening op basis van vrijwilligheid, soms is er extra 'dwang en drang' nodig. Soms komt er via de kinderrechter een (tijdelijke) ondertoezichtstelling (OTS) door een voogd, soms wordt een kind of een ouder (tijdelijk) uit huis geplaatst.</p> <p>In het zorgteam op school en het bovenschoolse ZAT maakt men afspraken over: a. de afstemming tussen de aanpak op school en de hulpverlening, b. de zorgcoördinatie, c. het monitoren van de resultaten en d. wat als school te doen bij nieuwe zorgwekkende signalen.</p>
Er is hulp (gestart)	
Hoe houdt de school contact (met kind en met ouders) / hoe pak je de draad weer op?	Het is belangrijk dat het leven op school (weer) zo normaal mogelijk wordt voor het kind. Geef het daarom zo min mogelijk een uitzonderingssituatie. Natuurlijk is het belangrijk om extra op te letten hoe het gaat. Wellicht heeft het kind (nog) specifieke ondersteuningsbehoeften, expliciteer deze en bedenk hoe je hieraan tegemoet kunt komen. Investeer ook in extra gesprekjes met het kind en de ouders, met de laatste vooral over school gerelateerde onderwerpen; de hulpverlening pakt immers de thuissituatie op.
Hoe kan ik als school de ontwikkelingen binnen de hulpverlening volgen en hoe stem ik daarop af?	Het is belangrijk dat de school op hoofdlijnen weet wat er in het hulptraject gebeurt. Maak hierover afspraken met(de regievoerder over) het hulptraject. Afhankelijk van de situatie is dit iemand van het maatschappelijk werk, het bureau jeugdzorg, het AMK. Bij vragen over de afstemming neemt de school contact op met deze zorgregisseur. Het is ook zinvol de leerling periodiek in het zorgteam (of ZAT) te agenderen voor evaluatie van de voortgang, afstemming van de (vervolg)aanpak en nieuwe vragen.
Wat doet de school met nieuwe (zorgwekkende) signalen?	In het kader van transparantie bespreekt de school nieuwe signalen eerst met de ouders. Indien nodig informeert de school ook de zorgregisseur (en brengt ouders hiervan op de hoogte).

3.4. Melden bij het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling

Bij (vermoedens van) kindermishandeling heeft de school vaak één of meer gesprekken gevoerd met de ouders, maar blijken deze niet of onvoldoende ontvankelijk voor de bezorgdheid van de school en de

voorgestelde aanpak. Daarbij is het voor de school vaak balanceren tussen het blijven benoemen van de zorgen om het kind en het behoud van de vertrouwensband met de ouders. Op zeker moment is, in het belang van het kind, de inzet van het AMK nodig om noodzakelijke hulp in te schakelen. De dilemma's met betrekking tot het wel/niet melden bij het AMK kan de school (mits de situatie en de tijd dat toelaten) in het zorgteam of het ZAT bespreken. Roep eventueel de deelnemers bij elkaar voor een extra spoedoverleg. Als dat niet lukt en haast is geboden, consulteer dan als school een of enkele zorgteam-of ZAT-leden (anoniem) bilateraal.

In het zorgteam of ZAT bepaalt men gezamenlijk, op basis van de analyse van de situatie, of melding bij het AMK een logische en noodzakelijk volgende stap is en wie dat gaat doen: de school zelf of een zorgteam/ZAT-lid. Als een professional een melding doet bij het AMK, gebeurt dit op naam en krijgen de ouders deze te horen. Daarom is het wenselijk dat de ouders, voorafgaand aan de melding, hierover worden geïnformeerd (dit is iets anders dan toestemming vragen). Dit om de voorkomen dat ouders het gevoel krijgen dat er achter hun rug van alles gebeurt. Steeds vaker zien scholen het als hun taak dit bericht aan ouders over te brengen. In sommige situaties wil de school de ouders wél informeren, maar de melding liever overlaten aan een zorgteam-of ZAT-lid. Het AMK benadert vervolgens de school voor nadere informatie; de school krijgt daarmee de rol van informant. Ouders ervaren dit vaak als minder bedreigend. Sommige scholen ervaren dat ze de handen meer vrij houden voor het primaire proces en de relatie met de ouders. Zie ook www.zat.nl > Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling.

3.5. Acute situaties

Acute situaties komen altijd – min of meer – onverwacht. Daarom is het belangrijk van te voren als school met de zorgpartners afspraken te maken, opdat men snel en adequaat kan handelen. Hoe die afspraken er concreet uit zien is afhankelijk van de mogelijkheden binnen de school, het samenwerkingsverband en de (jeugd)zorginstellingen. Het belangrijkste is dát er afspraken zijn en dat alle betrokkenen hiervan op de hoogte zijn: de mensen van de school, het zorgteam én de ZAT-deelnemers. Minimale afspraken binnen scholen, het samenwerkingsverband en met de externe zorgpartners zijn:

- 'Acute signalen' leiden de leerkracht door naar één centrale figuur binnen de school. Vaak is dit de intern begeleider als 'spil-in-het-zorgnetwerk' (bij afwezigheid is dit de – vaste – vervanger of de directeur).
- De 'spil-in-het-zorgnetwerk' maakt een inschatting van de ernst en overlegt met de directeur.
- Samen bepalen ze wie binnen het netwerk (zorgteam, WSNS, ZAT) te consulteren of erbij te betrekken. Spreek bij een bovenschools ZAT af wie de aanspreekpersoon bij het ZAT en - bij afwezigheid - wie de vervanger is).
- Afhankelijk van de aard, ernst en spoedeisend karakter bepaalt men gezamenlijk (intern begeleider, directeur, contactpersoon van zorgteam of ZAT): wat er moet gebeuren, door wie, hoeveel spoed dit vraagt, hoe men elkaar op de hoogte houdt. Spreek ook af wie de regierol heeft, in verband met overzicht en coördinatie. De regierol voor de schoolkant komt bij de intern begeleider (of de directeur) te liggen. Die voor de thuissituatie bij een professional uit de zorg. Desgewenst ondersteunt de voorzitter/coördinator van het bovenschoolse ZAT beide 'regievoerders'.
- Mogelijke opties: een zorgteam- of ZAT-lid heeft op zeer korte termijn contact met kind/ouders, bureau jeugdzorg wordt direct ingeschakeld (een zgn. zorgmelding), en melding bij AMK of Raad voor de Kinderbescherming.
- Voer alle acties uit als afgesproken. De regievoerders van school en zorg (en ZAT) houden elkaar goed op de hoogte.
- Een praktische tip: maak met elke zorgteam- of ZAT-partner afspraken hoe zij in te schakelen zijn in geval van een acute situatie of crisis.

Bijlage 1. Lijst met mogelijke signalen kindermishandeling en huiselijk geweld

Deze lijst geeft een overzicht van signalen van kindermishandeling bij kinderen in de leeftijd van 4-12 jaar. De signalenlijst is een hulpmiddel om een vermoeden van kindermishandeling te onderbouwen, niet om kindermishandeling te bewijzen. Vrijwel alle genoemde signalen kunnen namelijk een andere oorzaak hebben. Hoe meer van de genoemde signalen het kind uitzendt, hoe groter de kans dat er sprake is van kindermishandeling. Maar er zijn ook kinderen aan wie niet of nauwelijks valt op te merken dat ze worden mishandeld (3).

Lichamelijk welzijn

- Blauwe plekken, brandwonden, botbreuken, snij-, krab- en bijtwonden
- Groeiachterstand
- Te dik
- Slecht onderhouden gebit
- Regelmatig buikpijn, hoofdpijn of flauwvallen
- Kind stinkt, heeft regelmatig smerige kleren aan
- Oververmoeid
- Vaak ziek
- Ziektes herstellen slecht
- Kind is hongerig
- Eetstoornissen
- Achterblijvende motoriek
- Niet zindelijk op leeftijd dat het hoort

Gedrag van het kind

- Timide, depressief
- Weinig spontaan
- Passief, lusteloos, weinig interesse in spel
- Apathisch, toont geen gevoelens of pijn
- In zichzelf gekeerd, leeft in fantasiewereld
- Labiel
- Erg nerveus
- Hyperactief
- Negatief zelfbeeld, weinig zelfvertrouwen, faalangst
- Negatief lichaamsbeeld
- Agressief, vernielzucht
- Overmatige masturbatie

Tegenover andere kinderen

- Agressief
- Speelt weinig met andere kinderen
- Wantrouwend
- Niet geliefd bij andere kinderen

Tegenover ouders

- Angstig, schrikachtig, waakzaam
- Meegaand, volgzaam
- Gedraagt zich in bijzijn van ouders anders dan zonder ouders

Tegenover andere volwassenen

- Angst om zich uit te kleden
- Angst voor lichamelijk onderzoek
- Verstijft bij lichamelijk contact
- Angstig, schrikachtig, waakzaam
- Meegaand, volgzaam
- Agressief
- Overdreven aanhankelijk
- Wantrouwend
- Vermijdt oogcontact

Overig

- Plotselinge gedragsverandering
- Gedraagt zich niet naar zijn leeftijd
- Slechte leerprestaties

- Rondhangen na school
- Taal- en spraakstoornissen

Gedrag van de ouders

- Onverschillig over het welzijn van het kind
- Laat zich regelmatig negatief uit over het kind
- Troost het kind niet
- Geeft aan het niet meer aan te kunnen
- Is verslaafd
- Is ernstig (psychisch) ziek
- Kleedt het kind te warm of te koud aan
- Zegt regelmatig afspraken af
- Houdt het kind vaak thuis van school
- Heeft irreële verwachtingen van het kind
- Zet het kind onder druk om te presteren

Gezinsituatie

- Samengaan van stressvolle omstandigheden, zoals slechte huisvesting, financiële problemen en relatieproblemen
- Sociaal isolement
- Alleenstaande ouder
- Partnermishandeling
- Gezin verhuist regelmatig
- Slechte algehele hygiëne

Signalen specifiek voor seksueel misbruik

Lichamelijk welzijn

- Verwondingen aan geslachtsorganen
- Vaginale infecties en afscheiding
- Jeuk bij vagina of anus
- Pijn in bovenbenen
- Pijn bij lopen of zitten
- Problemen bij plassen
- Urineweginfecties
- Seksueel overdraagbare aandoeningen

Psychosociale signalen

- Angst voor mannen of vrouwen in het algemeen of voor een man of vrouw in het bijzonder
- Sterk verzorgend gedrag, niet passend bij de leeftijd van het kind (parentificatie)

Afwijkend seksueel gedrag

- Excessief en/of dwangmatig masturberen
- Angst voor lichamelijk contact of juist zoeken van seksueel getint lichamelijk contact
- Seksueel agressief en dwingend gedrag ten opzichte van andere kinderen
- Niet leeftijdsadequaat seksueel spel
- Niet leeftijdsadequate kennis van seksualiteit
- Angst voor zwangerschap
- Angst om zich uit te kleden
- Angst om op de rug te liggen
- Negatief lichaamsbeeld: ontevredenheid over, boosheid op of schaamte voor eigen lichaam

- Schrikken bij aangeraakt worden
- Houterige motoriek (onderlichaam 'op slot')
- Geen plezier in bewegingsspel

Signalen specifiek voor meisjesbesnijdenis

- Vertellen over meisjesbesnijdenis in het algemeen
- Aankondigen van besnijdenis

Directe gevolgen tijdens en na de ingreep

- Extreme pijn (wanneer de ingreep zonder verdoving plaatsvindt)
- Klachten bij urinelozing (pijn bij plassen, ophoping urine in de blaas)
- Overmatig bloedverlies
- Kans op infectie
- Kans op overlijden van het meisje

Mogelijke gevolgen na de ingreep

- Moeilijke en/of pijnlijke urinelozing
- Urineweginfectie
- Chronische pijn in de onderbuik
- Littekenvorming
- Menstruatieklachten

Signalen specifiek voor eegerelateerd geweld⁸

Angst

- Schichtig reageren
- Onzekerheid
- Verwardheid
- Apathisch zijn
- In zichzelf gekeerd zijn
- Zich afsluiten van de buitenwereld

Verandering van gedrag

- Plotselinge stressreacties
- Schoolverzuim
- Westerse kleding inruilen voor traditionele kleding en hele lichaam bedekken
- Direct na school naar huis gaan
- Stelselmatig opgehaald worden door vader of broer(s)
- Vriendschappen verbreken
- Verwondingen
- Blauwe plekken

Ontwijkend gedrag

- Ontwijkende antwoorden op directe vragen over bijvoorbeeld verwondingen of sociale controle door familie
- Lichamelijke verwaarlozing
- Zelfmoordpogingen
- Zinspelen op zelfmoord
- Fatalistische houding
- Verhalen over geweld tegen andere familieleden

Bijlage 2. Meer weten

Zie onder andere de volgende websites:

- www.zat.nl: info over onder andere het kwaliteitskader ZAT, privacy, meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling voor primair onderwijs, meest gestelde vragen door intern begeleiders.
- www.meldcode.nl: info over meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling.
- www.nji.nl: onder andere het dossier kindermishandeling, publicaties, opleidingen.
- www.safeyoysafeme.nl: aanpak en lessenserie over kindermishandeling voor primair onderwijs.
- www.watkanikdoen.nl: info voor handelen (o.a. filmpjes) bij (vermoedens van) kindermishandeling.
- www.kopstoring.nl: info voor kinderen van ouders met psychische problemen.
- www.movisie.nl: info over huiselijk geweld.

Bij het schrijven van deze publicatie is onder andere geput uit de volgende informatiebronnen:

1. Bosdriesz, M. e.a. Kwaliteit ZAT! Handreiking voor zorgteam en zorg- en adviesteam (ZAT) in het primair onderwijs (2011). Utrecht, Nederlands Jeugdinstituut/Landelijk steunpunt ZAT.
2. Bosdriesz, M. en M.A.J.C. Moerkens. Meldcode Kindermishandeling en Huiselijk Geweld in het Primair Onderwijs (voorjaar 2011). Utrecht, Nederlands Jeugdinstituut/Landelijk steunpunt ZAT
3. PO-Raad, Referentiekader Passend Onderwijs (conceptversie 30 sept. 2011). Utrecht.
4. Handreiking Safe you, safe me (2011). Woerden, Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie.
5. Pameijer, N., Beukering, T. van & Lange, S. de (2009). Handelingsgericht werken: een handreiking voor het schoolteam. Samen met collega's, leerlingen en ouders aan de slag. Leuven, Acco.
6. Health Behaviour in School-aged Children (2009). Utrecht, Trimbos-instituut en Centraal Planbureau.
7. Behandeling van de gevolgen van kindermishandeling (juni 2009), advies in opdracht van het programmaministerie voor Jeugd en Gezin. Den Haag, Gezondheidsraad.
8. Protocol 'Kind in de knel, richtlijnen voor signaleren én zorgvuldig handelen bij vermoedens van kindermishandeling en –verwaarlozing, voor leerkrachten in het (speciaal) basisonderwijs (augustus 2007). Zevenaar, GGNet afdeling preventie.
9. Kooyman, K. Nietsdoen is geen optie. Utrecht, Nederlands Jeugdinstituut/Regionale Aanpak Kindermishandeling.

Het Nederlands Jeugdinstituut: hét expertisecentrum over jeugd en opvoeding

Het Nederlands Jeugdinstituut is het landelijk kennisinstituut voor jeugd- en opvoedingsvraagstukken. Het werkterrein van het Nederlands Jeugdinstituut strekt zich uit van de jeugdgezondheidszorg, opvang, educatie en jeugdwelzijn tot opvoedingsondersteuning, jeugdzorg en jeugdbescherming evenals aangrenzende werkvelden als onderwijs, justitie en internationale jongerenprojecten.

Missie

De bestaansgrond van het Nederlands Jeugdinstituut ligt in het streven naar een gezonde ontwikkeling van jeugdigen, en verbetering van de sociale en pedagogische kwaliteit van hun leefomgeving. Om dat te kunnen bereiken is kennis nodig. Kennis waarmee de kwaliteit en effectiviteit van de jeugd- en opvoedingssector kan verbeteren. Kennis van de normale ontwikkeling en opvoeding van jeugdigen, preventie en behandeling van opvoedings- en opgroei problemen, effectieve werkwijzen en programma's, professionalisering en stelsel- en ketenvraagstukken. Het Nederlands Jeugdinstituut ontwikkelt, beheert en implementeert die kennis.

Doelgroep

Het Nederlands Jeugdinstituut werkt voor beleidsmakers, staffunctionarissen en beroepskrachten in de sector jeugd en opvoeding. Wij maken kennis beschikbaar voor de praktijk, maar genereren ook kennisvragen vanuit de praktijk. Op die manier wordt een kenniscyclus georganiseerd, die de jeugdsector helpt het probleemoplossend vermogen te vergroten en de kwaliteit en effectiviteit van de dienstverlening te verbeteren.

Producten

Het werk van het Nederlands Jeugdinstituut resulteert in uiteenlopende producten zoals een infolijn, websites, tijdschriften, e-zines, databanken, themadossiers, factsheets, diverse ontwikkelings- en onderzoeksproducten, trainingen, congressen en adviezen.

Meer weten?

Wilt u meer weten over het Nederlands Jeugdinstituut of zijn beleidsterreinen, dan kunt u terecht op onze website www.nji.nl. Wilt u op de hoogte blijven van nieuws uit de jeugdsector? Neem dan een gratis abonnement op onze digitale *Nieuwsbrief Jeugd*.